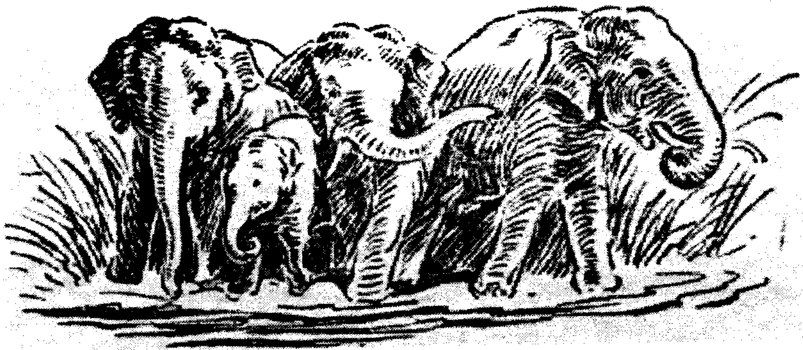
तरी पहिला जो अध्यावो। तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो ॥ १८ - १४३५

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी गीतेतील अध्यायांची जी संगति लावली आहे, त्याप्रमाणे पहिला अध्याय हा 'शास्त्र-प्रवृत्तिप्रस्ताव' आहे. म्हणजे गीताशास्त्र सांगण्यास भगवान श्रीकृष्ण कां प्रवृत्त झाले, ते या अध्यायात सांगितले आहे. भगवंताच्या या म्हणण्याचा अनुवाद करण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी श्रीज्ञानदेवांनी ॐकार या वाचकाचा उपयोग करून परमात्मरूपी श्रीगणेशाचे काव्यमय नमन पहिल्या वीस ओव्यात केले आहे. (१ - २०) त्यानंतर चातुर्य, वागर्थ व कला यांची देवता जी सरस्वती तिला नमन केले आहे. (२१). गणेश व सरस्वती यांना नमस्कार केल्यानंतर ज्यांच्या कृपेमुळे आपण पूर्णकाम झालो त्या श्री निवृत्तिनाथांना वंदन करून गुरु-भजनाचा महिमा थोडक्यांत वर्णन केला आहे (२२ - २७). यानंतर भगवद्‌गीता ज्या महाभारत ग्रंथातील भाग आहे त्या ग्रंथाची 'परमार्थाची जन्मभूमि, सर्व विद्यांचे मूळपीठ, सर्व काव्यांचा रावो' इत्यादि विशेषणांनी थोरवी व श्रेष्ठता गायिली आहे. (२८ - ४९). महाभारताचे सुरस वर्णन केल्यानंतर ज्या गीताग्रंथावर व्याख्यान करावयाचे त्या भगवद्‌गीतेचे 'भारतकमलपरागु', जिचे विरक्त संत, सोऽहंभावी पारंगत मुनि सेवन करतात व प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव व शंकर जिची प्रशंसा करतात असे गुणगान केले आहे. (५० - ५५). या थोर गीताग्रंथाचे सेवन श्रोत्यांनी स्थिर अंतःकरणाने व हळुवारपणाने कसे करावे, हे त्यानंतर सुचविले आहे. (५६ - ६२). आपल्यापुढे जे थोर श्रोते बसले आहेत, त्यांचा या बोलण्याने अनादर झाला असेल म्हणून 'मी आपले लाडके अपत्य सलगीने बोललो' असा लडिवाळपणाचा परिहार दिला आहे. (६३ - ६५). यानंतर प्रत्यक्ष श्री शंभूचीहि मति ज्या गीताग्रंथाचा विचार करतांना स्तिमित झाली, सर्वज्ञ वेदहि जेथे कुंठित होतो त्या अगाध ग्रंथावर व्याख्यान करण्यास माझ्यासारख्या अल्पज्ञ व मंद बालकाने सरसावणे हे धाष्ट्र्याचे आहे, याची जाणीव आपल्याला असल्याचा निर्वाळा ज्ञानदेवांनी दिला आहे. (६६ - ७४) परंतु ज्या श्रीगुरुकृपेच्या आधारावर विसंबून हे अगाध कार्य करण्याचे मी धाडस केले आहे, ती कृपा माझ्याहातून हे कार्य तडीस नेईल, असे आत्मविश्वासाने म्हणून त्या कृपेचा महिमा त्यांनी वर्णन केला आहे. (७५ - ७८). मी कळसूत्री बाहुली असून तिला चालविणारे जे श्री निवृत्तिनाथ हे 'सूत्रधार' आहेत; त्यांच्या जवळ ग्रंथ सुरुवात करण्यासाठी आशीर्वादपूर्वक आज्ञा मागितली आहे. (७९ - ८२) व ती मिळाल्यावर भगवंताच्या म्हणण्याचा अनुवाद करण्यास श्री ज्ञानदेवांनी सुरुवात केली आहे. (८३ - ८४)

धर्मक्षेत्रावर माझे व पंडूचे पुत्र काय करीत आहेत, या धृतराष्ट्राच्या प्रश्नास संजयाने उत्तर देतांना प्रथमतः उभय पक्षांचे रथी-महारथी, त्यांचे रथ, यांचे वर्णन करून सर्वांच्या शेवटी अर्जुनाच्या रथाचे, भगवंताच्या भक्तवात्सल्याचे वर्णन केले आहे. ज्ञानदेवांनी ते मोठ्या हृदयंगम पद्धतीने सांगितले आहे. युद्धक्षेत्रावर जो शंखनिनाद झाला, त्यामुळे प्रत्यक्ष आदिपुरुष विस्मित होण्याची पाळी आली. आता युद्धाची सर्व सज्जता झाली असून उभयपक्षी प्रलयकालच्या मेघवर्षावाप्रमाणे बाणांची वृष्टि होण्याची पाळी आली आहे. तिचे वर्णन ज्ञानदेवांनी केले आहे (८५ - १६६). अशा प्रसंगी हर्षयुक्त होऊन सर्व सैन्याकडे अर्जुनाने दृष्टि टाकली व आपला रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी नेऊन उभा करण्यास भगवंतांना सांगितले. भगवंतांनी रथ नेऊन उभा केल्यावर त्याच्या दृष्टीला जे दिसावयास पाहिजे होते ते दृश्य न दिसता, त्याला दिसू नये ते दृश्य दिसले. भीष्मद्रोणादिकयोद्धे हे आपले शत्रु आहेत, असे न दिसता ते आपले पूज्य गुरुजन, भाऊ, काका, मामा असे नातेवाईक आहेत, असे दृश्य दिसले; त्याचे वर्णन ज्ञानदेवांनी केले आहे (१६७-१८५). हे पाहून अर्जुनाच्या अंतःकरणात अकस्मात् करुणा उत्पन्न झाली व त्याचा परिणाम असा झाला की, अर्जुनाच्या

अंगच्या वीरवृत्तीचा लोप होऊन प्रत्यक्ष शंकरांना युद्धात जिंकणाऱ्या अर्जुनाची गात्रे लढाईस सुरुवात होण्यापूर्वीच शिथिल होऊन त्याचे गांडीव धनुष्य अस्त्र गळून पडले. अशा या करुणास्पद अर्जुनाचे चित्र ज्ञानेश्वर महाराजांनी उभे केले आहे (१८६-२०४). आपण युद्ध करण्यापासून कां परावृत्त होत आहो, याची कारणमीमांसा करून आपल्या कृतीचे समर्थन अर्जुनाने केले आहे. त्याचा अनुवाद या अध्यायाच्या शेवटपर्यंत ज्ञानदेवांनी केला आहे. क्षत्रियाला अनुरूप अशी वीरवृत्ति जाऊन अयोग्य अशा, दया-कृपा या सत्त्वप्रधान वृत्तीचा प्रादुर्भाव अर्जुनाच्या ठिकाणी स्पष्ट दिसलेला वर्णन केला आहे. मला विजय नको, राज्य नको, ज्यांच्याशी मी हे युद्ध करून राज्य मिळविणार त्या आचार्य - पितर - पितामह या सर्वांचा नाश माझ्याकडून होणार व त्यामुळे मोठे पाप मला लागणार, ही अर्जुनाच्या अंतःकरणातील खरी भीति. कौरवांना जरी कळत नसले तरी मला माझे हित-अनहित कळते. माझ्याहातून कुळाचा नाश, त्याबरोबर कुलधर्माचा नाश, त्यामुळे अधर्म, वर्णसंकर व याचा शेवट नरकाची प्राप्ति होण्यात, अशी अवनति माझ्या युद्धप्रवृत्तीमुळे होत आहे, तर मीच या युद्धातून निवृत्त होतो. निःशस्त्र अशा अवस्थेत मला जरी कौरवांनी मारले तरी त्यात माझे कल्याणच आहे, अशा हतबल स्थितीत अर्जुनाने रथाखाली उडी टाकली व शस्त्रसंन्यास केला. या अर्जुनाच्या अति गहिंवरलेल्या व उद्विग्न स्थितीचे मोठे मार्मिक वर्णन ज्ञानदेवांनी केले आहे. (२०५-२७३)

अशा स्थितीत श्रीकृष्ण परमात्मा त्याला परमार्थाचा उपदेश करण्यास पुढील अध्यायात सुरुवात करतील, असे शेवटच्या दोन ओव्यात सुचवून, ज्ञानेश्वर महाराजांनी या अध्यायाची समाप्ति केली आहे. (२७४ - २७५)

 अध्याय पहिला : अर्जुनविषादयोग

श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो जी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥ देवा तूंचि गणेशु । सकलमतिप्रकाशु । म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो जी ॥ २ ॥ हें शंब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष । तेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३ ॥ स्मृति तेचि अवयव । देखा अंगीकभाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥ ४ ॥ अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणें । पदपद्धती खेवणें । प्रमेयरत्नांचीं ॥ ५ ॥ पदबंध नागर । तेंचि रंगाथिलें अंबर । जेथ साहित्य वाणे सपूर । उजाळाचें ॥ ६ ॥ देखा काव्यनाटका । जें निर्धारितां सकौतुका । त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥ ७ ॥ नाना प्रमेयांची परी । निपुणपणें पाहतां कुसरी । दिसती उचित पदें माझारीं । रत्नें भलीं ॥ ८ ॥ तेथ व्यासादिकांचिया मती । तेचि मेखळा मिरवती । चोखाळपणें झळकती । पल्लवसडका ॥ ९ ॥ देखा षड्‌दर्शनें म्हणिपती । तेचि भुजांची आकृती । म्हणऊनि विसंवादें धरिती । आयुधें हातीं ॥ १० ॥ तरी तर्कु तोचि फरशु । नीतिभेदु अंकुशु । वेदान्तु तो महारसु । मोदकु मिरवे ॥ ११ ॥ एके हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु । तो बौद्धमतसंकेतु । वार्तिकांचा ॥ १२ ॥ मग सहजें सत्कारवादु । तो पद्‌मकरु वरदु । धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ॥ १३ ॥ देखा विवेकवंतु सुविमळु । तोचि शुंडादंडु सरळु । जेथ परमानंदु केवळु । महासुखाचा ॥ १४ ॥ तरी संवादु तोचि दशनु । जो समताशुभ्रवर्णु । देवो उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥ १५ ॥ मज अवगमलिया दोनी । मीमांसा श्रवणस्थानीं । बोधमदामृत मुनी । अली सेविती ॥ १६ ॥ प्रमेयप्रवाल सुप्रभ । द्वैताद्वैत तेचि निकुंभ । सरिसे एकवटत इभ- । मस्तकावरी ॥ १७ ॥ उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारें ज्ञानमकरंदें । तियें कुसुमें मुगुटीं सुगंधें । शोभती भलीं ॥ १८ ॥ अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल । मकार महामंडल । मस्तकाकारें ॥ १९ ॥ हे तिन्ही एकवटले । तेथें शब्दब्रह्म

 अध्याय पहिला : अर्जुनविषादयोग

(ॐकार हाच परमात्मा आहे असे कल्पून ज्ञानेश्वर महाराज येथे मंगल करतात.) हे सर्वांचे मूळ असणाऱ्या व वेदांच्या प्रतिपादनाचा विषय असणाऱ्या श्री ॐकारा, तुला नमस्कार असो; व स्वतःला स्वतः जाणण्यास योग्य असणाऱ्या आणि सर्वव्यापी अशा आत्मरूपी ॐकारा, तुझा जयजयकार असो. १. (वरील विशेषणांनी युक्त अशा) देवा, सर्वांच्या बुद्धीचा प्रकाश जो गणेश, तो तूच आहेस. निवृत्तिनाथांचे शिष्य (ज्ञानेश्वर महाराज) म्हणतात, महाराज, ऐका. २. संपूर्ण वेद हीच (त्या गणपतीची) उत्तम सजविलेली मूर्ति आहे; आणि तिच्या ठिकाणी निर्दोष वर्णरूपी शरीराचे सौंदर्य शोभून राहिले आहे. ३. आता शरीराची ठेवण पहा. (मन्वादिकांच्या) स्मृति हेच त्याचे अवयव होत. त्या स्मृतींतील अर्थसौंदर्याने (ते अवयव म्हणजे) लावण्याची केवळ खाणच बनले आहेत. ४. अठरा पुराणे हेच (त्याच्या) अंगावरील रत्नखचित अलंकार, त्यांत प्रतिपादलेली तत्त्वे हीच रत्ने व शब्दांची छंदोबद्ध रचना हीच त्यांची कोंदणे होत. ५. उत्तम प्रकारची शब्दरचना हेच (त्या गणपतीच्या) अंगावरील रंगविलेले वस्त्र आहे आणि त्या शब्दरचनेतील अलंकार हे त्या वस्त्राचे चकचकीत तलम पोत आहे. ६. पहा, कौतुकाने काव्यनाटकांविषयी विचार केला असता ती काव्यनाटके (त्या गणपतीच्या) पायांतील लहान घागऱ्या असून, त्या अर्थरूप आवाज रुणझुणत आहेत. ७. त्यांत प्रतिपादलेली अनेक प्रकारची तत्त्वे व त्यांतील कुशलता यांचा बारकाईने विचार केला असता यांमध्येहि उचित पदांची कांही चांगली रत्ने आढळतात. ८. येथे व्यासादिकांची बुद्धि हीच कोणी (त्या गणपतीच्या) कमरेला बांधलेली मेखला (शेला) शोभत आहे व तिच्या पदराच्या दशा निर्दोषपणाने झळकत आहेत. ९. पहा, सहा शास्त्रे म्हणून जी म्हणतात, तेच गणपतीचे सहा हात आहेत आणि म्हणून एकमेकांशी न मिळणारी (भिन्न भिन्न) मते हीच त्या हातातील शस्त्रे आहेत. १०. तरी काणादशास्त्ररूपी हातामध्ये अनुमानरूपी परशु आहे. गौतमीय न्यायदर्शनरूपी हातात प्रमाण-प्रमेयादि षोडश पदार्थांचा तत्त्वभेदरूपी अंकुश आहे. व्यासकृत वेदान्तसूत्ररूपी हातात ब्रह्मरसाने भरलेला ब्रह्मज्ञानरूपी मोदक शोभत आहे. ११. बौद्धमताचे निदर्शन करणाऱ्या बौद्धवार्तिकांनी प्रतिपादलेले बौद्धमत, हाच कोणी स्वभावतः खंडित असलेला दांत, तो पातंजलदर्शनरूपी एका हातात धरला आहे. १२. मग (बौद्धांच्या शून्य - वादाचे खंडन झाल्यावर) सहजच येणारा (निरीश्वर सांख्यांचा) सत्कारवाद हाच (गणपतीचा) वर देणारा कमलासारखा हात होय व (जैमिनीकृत धर्मसूत्रे) हा धर्माची सिद्धी करणारा व अभय देणारा (गणपतीचा) हात होय. १३. पहा, ज्या (गणपतीच्या) ठिकाणी सोलीव ब्रह्मसुखाचा निरतिशय आनंद हीच सरळ, अति निर्मळ व बऱ्यावाईटाची निवड करण्यात समर्थ अशी लांब सोंड आहे. १४. तर, संवाद हाच दात असून त्यातील पक्षरहितपणा हा त्या दाताचा पांढरा रंग आहे; ज्ञानरूप बारीक डोळे असलेला विघ्नांचा नियामक असा हा देव आहे. १५. पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा ही शास्त्रे हींच त्या (गणपतीच्या) दोन्ही कानांच्या ठिकाणी मला वाटतात व बोध हेच त्यांचे मदरूपी अमृत असून मुनिरूपी भ्रमर त्याचे सेवन करतात. १६. वर सांगितलेल्या श्रुतिस्मृत्यादिकांत प्रतिपादलेली तत्त्वे हीच (गणपतीच्या) अंगावरील तेजदार पोवळी होत व द्वैत आणि अद्वैत मते हीच त्या गजवदनाच्या मस्तकावरील गंडस्थळे असून, ती तुल्यबलाने तेथे एकत्र राहिली आहेत. १७. ज्ञानरूप मध देण्यात उदार असलेली ईशावास्यादि दशोपनिषद्रूप सुगंधी फुले गंडस्थळावर असलेल्या मुकुटावर चांगली शोभतात. १८. ॐकाराची प्रथम अकार-मात्रा, हे (गणपतीचे) दोन पाय असून, दुसरी उकारमात्रा, हे त्याचे मोठे पोट आहे आणि तिसरी मकारमात्रा हाच त्याच्या मोठ्या वाटोळ्या मस्तकाचा आकार आहे. १९. ह्या तिन्ही मात्रा

कवळलें । तें मियां गुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ।। २० ।। आतां अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकलाकामिनी । ते शारदा विश्वमोहिनी । नमस्कारिली मियां ।। २१ ।। मज हृदयीं सद्गुरु । जेणे तारिलों हा संसारपूरु । म्हणऊनि विशेषें अत्यादरु । विवेकावरी ।। २२ ।। जैसें डोळ्यां अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे । मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधी ।। २३ ।। कां चिंतामणि जालया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं । तैसा मी पूर्णकाम निवृत्ती । ज्ञानदेवो म्हणे ।। २४ ।। म्हणोनि जाणतेनो गुरु भजिजे । तेणे कृतकार्या होईजे । जैसें मूळसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती ।। २५ ।। कां तीर्थें जियें त्रिभुवनीं । तियें घडती समुद्रावगाहनीं । ना तरी अमृतरसास्वादनी । रस सकळ ।। २६ ।। तैसा पुढतपुढती तोचि । मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि । जो अभिलषित मनोरुचि । पुरविता तो ।। २७ ।। आतां अवधारा कथा गहन । जे सकळां कौतुकां जन्मस्थान । कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरूचें ।। २८ ।। ना तरी सर्व सुखांची आदि । जे प्रमेयमहानिधि । नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ।। २९ ।। कीं परमधाम प्रकट । सर्व विद्यांचे मूळपीठ । शास्त्रजातां वसिष्ठ । अशेषांचें ।। ३० ।। ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार । लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ।। ३१ ।। नाना कथारूपें भारती । प्रकटली असे त्रिजगतीं । आविष्करोनि महामती । व्यासाचिये ।। ३२ ।। म्हणोनि हा काव्या रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो । एथूनि रसां झाला आवो । रसाळपणाचा ।। ३३ ।। तेवींचि आइका आणीक एक । एथूनि शब्दश्री सच्छास्त्रिक । आणि महाबोधी कोंवळीक । दुणावली ।। ३४ ।। एथ चातुर्य शहाणें झालें । प्रमेय रुचीस आलें । आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ।। ३५ ।। माधुर्यीं मधुरता । शृंगारीं सुरेखता । रूढपण उचितां । दिसे भलें ।। ३६ ।। एथ कळाविदपण कळा । पुण्यासि प्रतापु आगळा । म्हणऊनि जन्मेजयाचे अवलीळा । दोष हरले ।। ३७ ।। आणि पाहतां नावेक । रंगीं सुरंगतेची आगळीक । गुणां सगुणपणाचें बिक । बहुवस एथ ।। ३८ ।। भानुचेनि तेजें धवळलें । जैसें त्रैलोक्य दिसे उजळलें । तैसें व्यासमती कवळले । मिरवे विश्व ।। ३९ ।। कां सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुलियापरी विस्तारलें । तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ।। ४० ।। ना तरी नगरांतरीं

एकत्र झाल्या म्हणजे संपूर्ण वेद कवटाळला जातो. त्या मूळ बीजरूपी (ॐकाररूप) गणपतीला मी गुरुकृपेने नमस्कार करतो. २०. आता (गणपतीला वंदन केल्यावर) जी वाणीची अपूर्व क्रीडा करणारी असून, चातुर्य, वागर्थ व कला यांची देवता आहे व जिने सर्व जग मोहून टाकले आहे, त्या सरस्वतीस मी नमस्कार करतो. २१. ज्यांनी मला या संसारपुरातून तारले, ते सद्गुरु माझ्या हृदयात आहेत, म्हणून माझे विवेकावर फार प्रेम आहे. २२. ज्याप्रमाणे डोळ्यांना अंजन मिळते त्यावेळी दृष्टि फाकते आणि मग (भूमिगत) द्रव्याचा सहज सुगावा लागून (द्रव्याचा) मोठा खजिना (दृष्टीला) प्रगट होतो; २३. अथवा, ज्याप्रमाणे चिंतामणी हस्तगत झाल्यावर मनोरथ नेहमी विजयी होतात, त्याप्रमाणे माझे सर्व मनोरथ श्रीनिवृत्ति- नाथांच्यामुळे पूर्ण झाले आहेत; असे ज्ञानदेव म्हणतात. २४. एवढ्याकरिता अहो ज्ञाते पुरुषहो, गुरूला भजावे आणि त्या योगाने कृतकृत्य व्हावे. ज्याप्रमाणे झाडांच्या मुळांना पाणी घातले असता अनायासे फांद्या व पाने यांना टवटवी येते; २५. अथवा, समुद्रस्नानाने त्रैलोक्यात जेवढी तीर्थे आहेत तेवढी घडतात किंवा अमृतरसाच्या सेवनाने सर्व रसांचे सेवन घडते; २६. त्याप्रमाणे (श्रीगुरु- वंदनात सर्वांचे वंदन येत असल्यामुळे) मी त्याच श्रीगुरूला वारंवार पूज्यताबुद्धीने नमन केले. (कारण की,) तो इच्छिलेल्या मनाच्या आवडी पुरविणारा आहे. २७. (श्रीगुरूला वंदन केल्या- नंतर) आता (ज्यात गीता निर्माण झाली अशा महाभारताची) खोल विचारांनी भरलेली कथा (तिचे माहात्म्य) ऐका. ही कथा सर्व चमत्कारांची खाण आहे किंवा विचाररूपी वृक्षांचा अपूर्व बगीचाच आहे. २८. अथवा, ही सर्व सुखांचे उगमस्थान आहे, अनेक सिद्धांतांचा मोठा साठा आहे किंवा ही शृंगारादि नवरसरूपी अमृताने तुडुंब भरलेला असा समुद्र आहे. २९. किंवा, ही (कथा) प्रत्यक्ष श्रेष्ठ स्थान (ब्रह्म) असून सर्व विद्यांचे मुख्यस्थान आहे; त्याचप्रमाणे संपूर्ण शास्त्रामध्येही श्रेष्ठ आहे. ३०. किंवा ही (कथा) सर्व धर्मांचे माहेरघर आहे, सज्जनांचा जिव्हाळा आहे, सरस्वतीच्या सौंदर्यरूप रत्नाचे भांडार आहे. ३१. अथवा, व्यासांच्या विशाल बुद्धीमध्ये स्फुरून, सरस्वती या कथेच्या रूपाने त्रिजगतात प्रगट झाली आहे. ३२. म्हणून हा महाभारत ग्रंथ सर्व काव्यग्रंथांचा राजा आहे; या ग्रंथाच्या ठिकाणी मोठेपणाची सीमा झाली आहे व येथूनच रसांना रसाळपणाचा डौल आला आहे. ३३. त्याचप्रमाणे याची आणखी एक महति ऐका. यापासूनच शब्दांच्या संपत्तीला निर्दोष शास्त्रीयता आली व त्यामुळे ब्रह्मज्ञानाची मृदुता वाढली. ३४. येथे (या महाभारतात) चतुरता शहाणी झाली, तत्त्वांना गोडी आली व सुखाचे ऐश्वर्य येथे पुष्ट झाले. ३५. गोडीचा गोडपणा, शृंगाराचा सुरेखपणा व योग्य वस्तूंना आलेला रूढपणा यापासूनच चांगला (योग्य) दिसू लागला. ३६. येथून कलांना कुशलता प्राप्त झाली. पुण्याला विशेष तेज चढले व म्हणूनच (महाभारताच्या पठणाने) जनमेजयाचे दोष सहज नाहीसे झाले. ३७. आणि क्षणभर विचार केला असता असे दिसून येते की, रंगामध्ये सुरंगतेची वाढ येथे झाली आहे व यामुळेच सद्गुणांना चांगुलपणाचे विशेष सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे. ३८. सूर्याच्या प्रकाशाने प्रकाशित झालेले त्रैलोक्य ज्याप्रमाणे उज्ज्वल दिसते, त्याप्रमाणे व्यासांच्या बुद्धीने व्यापलेले विश्व शोभते. ३९. किंवा, उत्तम जमिनीत बी पेरले असता त्याचा जसा हवा तसा विस्तार होतो, त्याप्रमाणे महाभारतामध्ये चार पुरुषार्थ हवे तेवढे प्रफुल्लीत झालेले आहेत. ४०. अथवा, शहरात राहिल्याने जसा मनुष्य चाणाक्षच होतो, त्याप्रमाणे व्यासांच्या

वसिजे। तरी नागराचि होईजे। तैसे व्यासोक्तितेजें। धवळित सकळ ॥ ४१ ॥ कीं प्रथमवयसाकाळीं । लावण्याचीं नव्हाळीं । प्रगटे जैसी आगळी। अंगनाअंगीं ॥ ४२ ॥ ना तरी उद्यानीं माधवी घडे। तेथ वनशोभेची खाणी उघडे। आदिलापासोनि अपाडें। जियापरी ॥ ४३ ॥ नाना घनीभूत सुवर्ण। जैसें न्याहाळितां साधारण। मग अळंकारी बरवेपण। निवाडु दावी ॥ ४४ ॥ तैसे व्यासोक्ती अळंकारिलें। आवडे तें बरवेपण पातलें। तें जाणोनि काय आश्रयिले। इतिहासीं ॥ ४५ ॥ नाना पुरतियें प्रतिष्ठेलागीं। सानीव धरूनि आंगीं। पुराणें आख्यानरूपें जगीं। भारता आलीं ॥ ४६ ॥ म्हणऊनि महाभारतीं जें नाहीं। तें नोहेचि लोकीं तिहीं। येणें कारणें म्हणिपे पाहीं। व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥ ४७ ॥ ऐसी सुरस जगीं कथा। जे जन्मभूमि परमार्था। मुनि सांगे नृपनाथा। जन्मेजया ॥ ४८ ॥ जें अद्वितीय उत्तम। पवित्रैक निरुपम। परम मंगलधाम। अवधारिजो ॥ ४९ ॥ आतां भारतीं कमळपरागु। गीताख्यु प्रसंगु। जो संवादला श्रीरंगु। अर्जुनेसी ॥ ५० ॥ ना तरी शब्दब्रह्माब्धि। मथिलेया व्यासबुद्धि। निवडिलें निरवधि। नवनीत हें ॥ ५१ ॥ मग ज्ञानाग्निसंपर्कें। कडसिलें विवेकें। पद आलें परिपाकें। आमोदासी ॥ ५२ ॥ जें अपेक्षिजे विरक्तीं। सदा अनुभविजे संतीं। सोऽहंभावें पारंगतीं। रमिजे जेथ ॥ ५३ ॥ जें आकर्णिजे भक्तीं। जें आदिवंद्य त्रिजगतीं। ते भीष्मपर्वीं संगती। सांगिजैल ॥ ५४ ॥ जें भगवद्गीता म्हणिजे। जें ब्रह्मेशांनीं प्रशंसिजे। जें सनकादिकीं सेविजे। आदरेंसीं ॥ ५५ ॥ जैसें शारदीयेचें चंद्रकळे-। माजीं अमृतकण कोंवळे। तें वेंचिती मनें मवाळें। चकोरतलगें ॥ ५६ ॥ तियापरी श्रोता। अनुभवावी हे कथा। अतिहळुवारपण चित्ता। आणुनियां ॥ ५७ ॥ हे शब्देंविण संवादिजे। इंद्रियां नेणतां भोगिजे। बोलाआदि झोंबिजे। प्रमेयासी ॥ ५८ ॥ जैसे भ्रमर परागु नेती। परी कमळदळें नेणती। तैसी परी आहे सेविती। ग्रंथीं इये ॥ ५९ ॥ कां आपुला ठावो न सांडितां। आलिंगिजे चंद्रु प्रगटतां। हा अनुरागु भोगितां। कुमुदिनी जाणे ॥ ६० ॥ ऐसेनि गंभीरपणें। थिरावलेनि अंतःकरणें। आथिला तोचि जाणे। मानूं इये ॥ ६१ ॥ अहो अर्जुनाचिये पांती। परिसणया योग्य होती। तिहीं कृपा करूनि संतीं। अवधान द्यावें ॥ ६२ ॥ हें सलगी म्यां म्हणितलें। चरणां लागोनि विनविलें। प्रभू सखोल हृदय आपुलें।

वाणीतील तेजाने सर्व गोष्टी उज्ज्वल (स्पष्ट) झाल्या आहेत. ४१. किंवा, तारुण्यावस्थेत स्त्रियांच्या ठिकाणी ज्याप्रमाणे सौंदर्याचा बहर अधिक उठावदार दिसू लागतो; ४२. अथवा, बगीच्यात वसंत ऋतूने प्रवेश केला असता तेथील सर्व झाडांच्या सौंदर्याची पूर्वीपेक्षा ज्याप्रमाणे असाधारण अंशी खाण उघडते; ४३. अथवा, सोन्याची लगड पाहिली असता ते सोने साधारण दिसते, डोळ्यात भरत नाही पण त्याच लगडीचे दागिने बनविल्यावर तेच सोने आपले सौंदर्य काही निराळेच दाखविते. ४४. त्याप्रमाणे व्यासांच्या बोलण्याने अलंकृत झाले असता आपल्याला हवातसा चांगलेपणा येतो, हे समजूनच की काय, पूर्वीच्या कथांनी (इतिहासांनी) महाभारताचा आश्रय केला. ४५. अथवा, जगामध्ये पुरता मोठेपणा प्राप्त व्हावा, म्हणून स्वतःच्या ठिकाणी लहानपणा घेऊन, पुराणांनी आख्यानरूपाने महाभारतात प्रवेश केला. ४६. एवढ्याकरिता महाभारतामध्ये जे नाही ते त्रैलोक्यात नाहीच. या कारणामुळे संपूर्ण त्रैलोक्य व्यासांचे उष्टे म्हटले जाते. (म्हणजे व्यासानंतर झालेल्यांनी आपल्या सर्व कल्पना व्यासांपासून उसन्या घेतल्या आहेत). ४७. अशी जगात सुरस म्हणून प्रसिद्ध असलेली व ब्रह्मज्ञानाला जन्म देणारी ही भारतीय कथा राजश्रेष्ठ जन्मेजय राजाला वैशंपायन ऋषींनी सांगितली. ४८. ऐका, हे महाभारत अद्वितीय, उत्तम, अतिपवित्र, निरुपम आणि श्रेष्ठ असे मांगल्याचे ठिकाण आहे. ४९. आता जो श्रीकृष्णाने अर्जुनाला संवादरूपाने उपदेशिला, तो गीता नांवाचा प्रसंग (विषय) महाभारतामध्ये कमलातील परागाप्रमाणे आहे. ५०. अथवा, व्यासांनी आपल्या बुद्धीने वेदरूपी समुद्राचे मंथन करून, हे महाभारतरूपी अमर्याद लोणी काढले. ५१. मग ते (महाभारतरूप) लोणी ज्ञानरूप अग्नीच्या संसर्गाने विवेकाचा कढ देऊन कढविल्यावर त्याचा परिपाक होऊन त्याला सुगंध प्राप्त झाला. (त्याचे गीतारूप साजूक तूप बनले). ५२. वैराग्यशील पुरुष ज्याची (गीतारूप तुपाची) इच्छा करतात, संत जे नेहमी अनुभवितात व सोऽहंभावनेने पार पावलेले जेथे रममाण होतात; ५३. भक्तांनी जिचे (गीतेचे) श्रवण करावे, जी तिन्ही लोकांत प्रथम नमस्कार करण्याला योग्य आहे, ती गीता भीष्मपर्वात प्रसंगानुरोधाने सांगितली आहे. ५४. जिला भगवद्गीता असे म्हणतात, ब्रह्मदेव व शंकर जिची प्रशंसा करतात व जिचे सनकादिक आदराने सेवन करतात; ५५. ज्याप्रमाणे शरदृतूच्या चंद्रकिरणांतील अमृताचे कोमल कण चकोरांची पिले मृदु मनाने वेचतात; ५६. त्याप्रमाणे चित्त अगदी हळुवार करून (वासनांचे जाड्य काढून) मग श्रोत्यांनी ही कथा अनुभवावी. ५७. हिची चर्चा शब्दांवाचून करावी (मनातल्या मनात हिचा विचार करावा), इंद्रियांना पत्ता लागू न देता हिचा उपभोग घ्यावा व हिच्यात प्रतिपादक शब्दांच्या अगोदर त्यात सांगितलेल्या सिद्धान्तांचे आकलन करावे. ५८. कमलातील पराग भुंगे घेऊन जातात, परंतु कमळाच्या पाकळ्यांना त्याची खबरहि नसते; या ग्रंथाचे सेवन करण्याची रीत तशीच आहे. ५९. किंवा चंद्र दिसू लागताच चंद्रविकासी कमलिनी प्रफुल्ल होऊन, आपली जागा न सोडता त्याला आलिंगन देते; हे प्रेमसौख्य कसे भोगावे हे एक तिचे तिलाच ठाऊक ! ६०. त्याचप्रमाणे गंभीर व शांत अंतःकरणाने जो संपन्न आहे, तोच या गीतेचे रहस्य जाणतो. ६१. अहो, अर्जुनाच्या पंक्तीला बसून ऐकण्याची ज्यांची योग्यता असेल, त्या संतांनी कृपा करून इकडे लक्ष द्यावे. ६२. अहो महाराज, आपले अंतःकरण सखोल आहे म्हणून हे (वरील ओवीतील) विधान मी केवळ

म्हणऊनियां ।। ६३ ।। जैसा स्वभावो मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा । तरी अधिकचि तयाचा । संतोष आथी ।। ६४ ।। तैसा तुम्हीं मी अंगीकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणितला । तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थूं कायी ।। ६५ ।। परी अपराधु तो आणिक आहे । जें मी गीतार्थु कवळुं पाहें । तें अवधारा विनवूं लाहे । म्हणऊनियां ।। ६६ ।। हें अनावर न विचारितां । वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता । येऱ्हवीं भानुतेजीं काय खद्योता । शोभा आथी ।। ६७ ।। कीं टिटिभू चांचुवरी । माप सूये सागरीं । मी नेणतु त्यापरी । प्रवर्तें येथ ।। ६८ ।। आयका आकाश गिंवसावें । तरी आणिक त्याहूनि थोर होआवें । म्हणऊनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां ।। ६९ ।। या गीतार्थाची थोरी । स्वयें शंभू विवरी । जेथ भवानी प्रश्नु करी । चमत्कारोनी ।। ७० ।। तेथ हरु म्हणे नेणिजे । देवी जैसें कां स्वरूप तुझें । तैसें हें नित्य नूतन देखिजे । गीतातत्त्व ।। ७१ ।। हा वेदार्थसागरु । जया निद्रिताचा घोरु । तो स्वयें सर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ।। ७२ ।। ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावती वेद । तेथ अल्प मी मतिमंद । काय होय ।। ७३ ।। हें अपार कैसेनि कवळावें । महातेज कवणें धवळावें । गगन मुठीं सुवावें । मशकें केवीं ।। ७४ ।। परी एथ असे एकु आधारु । तेणेंचि बोलें मी सधरु । जे सानुकूळ श्रीगुरु । ज्ञानदेवो म्हणे ।। ७५ ।। येऱ्हवीं तरी मी मुर्खु । जरी जाहला अविवेकु । तरी संतकृपादीपकु । सोज्वळु असे ।। ७६ ।। लोहाचें कनक होये । हें सामर्थ्य परिसींच आहे । कीं मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धि ।। ७७ ।। जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरी मुकया आथी भारती । एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल कायी ।। ७८ ।। जयातें कामधेनु माये । तयासी अप्राप्य कांहीं आहे । म्हणऊनि मी प्रवर्तों लाहें । ग्रंथीं इये ।। ७९ ।। तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करूनि घेयावें हें तुमतें । विनवितु असें ।। ८० ।। आतां देइजो अवधान । तुम्हीं बोलविल्या मी बोलेन । जैसें चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ।। ८१ ।। तैसा मी अनुग्रहीतु । साधूंचा निरूपितु । ते आपुला अलंकारितु । भलतयापरी ।। ८२ ।। तंव श्रीगुरु म्हणती राहीं । हें तुज बोलावें नलगे कांहीं । आतां ग्रंथा चित्त देईं । झडकरी वेगा ।। ८३ ।। या बोला निवृत्तिदासु । पावूनि परम उल्हासु । म्हणे परियेसा मना अवकाशु । देऊनियां ।। ८४ ।।

लडिवाळपणाने केले. ही (वास्तविक) आपल्या पायाजवळ विनंती आहे. ६३. लहान मूल जरी बोबड्या शब्दांनी बोलले, तरी त्याचा अधिकच संतोष मानावयाचा, हा ज्याप्रमाणे आईबापांचा स्वभावच असतो; ६४. त्याप्रमाणे तुमच्याकडून माझा अंगीकार झाला आहे व सज्जनांनी मला आपला म्हणून म्हटले आहे, तेव्हां अर्थातच (माझे जे काय) उणे असेल ते सहन करून घ्यालच. त्याबद्दल आपली प्रार्थना कशाला ? ६५ परंतु (खरा) अपराध तो वेगळाच आहे. तो हा की, मी गीतेचा अर्थ आकलन करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. म्हणून ऐका, ही मी तुमची विनंती करीत आहे. ६६. हे (गीतार्थाचे काम) न झेपणारे आहे, याचा विचार न करता उगाच हे साहस करण्याचे मनात आणले. वास्तविक पाहिले तर, सूर्यप्रकाशात काजव्याची काय शोभा आहे ? ६७. किंवा, टिटवीने (समुद्र आटविण्यासाठी) ज्याप्रमाणे आपल्या चोचीने समुद्राचे पाणी उपसून टाकण्याचा (अजाणपणाने) प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणे अजाण मी गीतार्थ करण्यास प्रवृत्त झालो आहे. ६८. हे पहा, आकाशाला कवळा-वयाचे असल्यास आकाशाहून मोठे व्हावयास पाहिजे; म्हणूनच हे सर्व करणे, विचार केला असता, माझ्या योग्यतेबाहेरचे आहे. ६९. या गीतार्थाची महति एवढी आहे की, स्वतः शंकर आपल्या मनाशीच त्याचा विचार करीत असता, देवी पार्वतीने "आपण एकसारखा विचार कशाचा करता ?" असा त्यांना मोठ्या आश्चर्याने प्रश्न केला. ७०. त्यावर शंकर म्हणाले, "हे देवी, ज्याप्रमाणेतुझ्या स्वरूपाचा थांग लागत नाही, त्याचप्रमाणे गीतातत्त्वाचा विचार करावयास जावे, तेव्हां (ते) दररोज नवीनच आहे असे दिसते." ७१. समुद्राप्रमाणे अमर्याद असणारा वेदार्थ हा (योग-निद्रेत असलेल्या) ज्या सर्वेश्वराचे झोपेतील घोरणे आहे, त्या परमात्म्याने स्वतः प्रत्यक्ष गीता सांगितली. ७२. असे हे (गीतार्थाचे काम) गहन आहे; या कामी वेदांचीहि मति कुंठित होते. मी तर पडलो लहान, मंदमति, तेव्हां तेथे माझा पाड कसा लागणार ? ७३. या अमर्याद गीतार्थाचे कसे आकलन होणार ? सूर्याला कोणी उजळावे ? चिलटाने आकाश आपल्या मुठीत कसे ठेवावे ? ७४. असे आहे तरी, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, या कामी (मला) एक श्रीगुरु निवृत्तिराय यांची अनुकूलता आहे, त्याच्या आधारावर धीर धरून मी बोलतो. ७५. एरवी मी तर बोलून-चालून मूर्ख आहे व माझ्या हातून हा अविचार होत आहे. तरी (पण) संतकृपेचा दिवा (मजपुढे सारखा) लखलखीत जळत आहे. ७६. लोखंडाचे सोने होते खरे; परंतु तसे करण्याचे सामर्थ्य केवळ परिसामध्येच आहे किंवा अमृत प्राप्त झाल्याने मेलेल्यासहि परत जीवित लाभते. ७७. जर प्रत्यक्ष सरस्वती प्रगट होईल, तर मुक्याला वाचा फुटेल. ही केवळ वस्तुसामर्थ्याची शक्ति आहे, यात आश्चर्य ते काय ? ७८. कामधेनु ही ज्याची आई आहे, त्याला न मिळण्यासारखे काय आहे ? आणि म्हणूनच मी हा ग्रंथ करण्यास प्रवृत्त झालो आहे. ७९. तरी उणे असेल ते पुरे करून घ्यावे आणि जास्त असेल ते मान्य करून घ्यावे (सोडून द्यावे), अशी माझी आपणास विनंति आहे. ८०. आता आपण लक्ष द्यावे. आपण मला बोलवीत आहात, म्हणून मी बोलतो. (गीतेचे व्याख्यान करतो.) ज्याप्रमाणे लाकडी कळसूत्री बाहुली सूत्रधाराची दोरी नाचवील तशी नाचते; ८१. त्याप्रमाणे मी आपल्या कृपेतील असून साधूंचा केवळ निरोप्या आहे. (ते सांगतील ते काम करणारा आहे.) आता त्यांनी मला वाटेल तसे नटवावे. ८२. तेव्हां श्रीगुरु म्हणाले, "राहू दे, हे तू आम्हाला सांगावे असे नाही. आता तूं लवकर ग्रंथ सांगण्यास आरंभ कर." ८३. या श्रीगुरूंच्या भाषणावर निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानेश्वर महाराज अतिशय उल्हासित होऊन म्हणाले, मी बोलतो ते मोकळ्या मनाने ऐका. ८४.

धृतराष्ट्र उवाच : धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

तरी पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्र असे पुसतु । म्हणे संजया सांगें मातु । कुरुक्षेत्रींची ॥ ८५ ॥ जें धर्मालय म्हणिजे । तेथ पांडव आणि माझे । गेले असती व्याजें । जुंझाचेनि ॥ ८६ ॥ तरी तिहीं येतुला अवसरीं । काय किजत असे येरयेरीं । तें झडकरी कथन करीं । मजप्रती ॥ ८७ ॥

संजय उवाच : दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

तिये वेळीं तो संजय बोले । म्हणे पांडवसैन्य उचललें । जैसें महाप्रळयीं पसरलें । कृतांतमुख ॥ ८८ ॥ तैसें तें घनदाट । उठावलें एकवाट । जैसें उसळलें कालकूट । धरी कवण ॥ ८९ ॥ नातरी वडवानलु सांदुकला । प्रलयवातें पोखला । सागर शोषूनि उधवला । अंबरासी ॥ ९० ॥ तैसें दळ दुर्धर । नानाव्यूहीं परिकर । अवगमलें भयासुर । तिये काळीं ॥ ९१ ॥ तें देखिलेयां दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणें मानें । जैसें न गणिजें पंचाननें । गजघटांतें ॥ ९२ ॥ मग द्रोणापासीं आला । तयातें म्हणे हा देखिला । कैसा दळभारु उचलला । पांडवांचा ॥ ९३ ॥ गिरिदुर्ग जैसे चालते । तैसे विविध व्यूह सभंवते । हे रचिले आथि बुद्धिमंतें । द्रुपदकुमरें ॥ ९४ ॥ जो का तुम्हीं शिक्षापिला । विद्या देऊनि कुरुठा केला । तेणें हा सैन्यसिंहु पाखरिला । देखदेख ॥ ९५ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

आणीकही असाधारण । जे शस्त्रास्त्रीं प्रवीण । जे क्षात्रधर्मीं निपुण । वीर आहाती ॥ ९६ ॥ जे बळें प्रौढी पौरुषें । भीमार्जुनांसारिखे । ते सांगेन कौतुकें । प्रसंगेंचीं ॥ ९७ ॥ एथ युयुधानु सुभटु । आला असे विराटु । महारथी श्रेष्ठु । द्रुपद वीरु ॥ ९८ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्चविक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

चेकितान धृष्टकेतु । काशीश्वरु विक्रांतु । उत्तमौजा नृपनाथु । शैब्य देख ॥ ९९ ॥ हा कुंतिभोजु पाहें । एथ युधामन्यु आला आहे । आणि पुरुजितादि राय हे । सकळ देखें ॥ १०० ॥ हा सुभद्राहृदयनंदनु । जो अपरु नवा अर्जुनु । तो अभिमन्यु म्हणे दुर्योधनु । देखें द्रोणा ॥ १ ॥ आणीकही द्रौपदीकुमर । हे सकळही महारथी वीर । मिती नेणिजे परी अपार । मीनले असती ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र म्हणाला, हे संजया, धर्माचे स्थान अशा कुरुक्षेत्रामध्ये जमलेले आणि युद्धाची इच्छा करणारे माझे पुत्र (कौरव) आणि पांडव यांनी काय केले ? १.

तर मुलांच्या ममतेने वेडा झालेला धृतराष्ट्र संजयास प्रश्न करू लागला. तो म्हणाला, ''संजया, कुरुक्षेत्राची हकीगत काय आहे, ती मला सांग. ८५ ज्या कुरुक्षेत्राला धर्माचे घर म्हणतात, तेथे पांडव आणि माझे पुत्र लढाईच्या निमित्ताने गेले आहेत. ८६. तरी ते एकमेक एवढा वेळ काय करीत आहेत, हे मला लवकर सांग.'' ८७.

संजय म्हणाला, त्या वेळी, पांडवांचे सैन्य तर व्यूहाच्या आकाराने उभे राहिलेले पाहून, राजा दुर्योधन, द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांना पुढील शब्द बोलला. २. हे गुरो, तुमचा बुद्धिमान् शिष्य द्रुपदपुत्र (धृष्टद्युम्न) याने व्यूह रचून उभी केलेली अशी ही पांडवांची मोठी सेना अवलोकन करा. ३

त्या वेळी तो संजय बोलला. तो म्हणाला की, पांडव-सैन्याने उठाव केला; तेव्हा ज्याप्रमाणे महाप्रळयाचे वेळी काळ आपुले तोंड पसरतो, ८८. त्याप्रमाणे त्या घनदाट सैन्याने एकदम उठाव केला (तेव्हा त्याला कोण आवरणार ?) जसे काळकूट एकदा उसळले म्हणजे त्याचे शमन करण्याला कोण समर्थ आहे ? ८९. अथवा, वडवानल (समुद्राच्या पोटातील अग्नि) एकदा पेटला, तशात त्याला प्रलयकालच्या वाऱ्याने हात दिला, म्हणजे तो ज्याप्रमाणे सागराचे शोषण करून आकाशापर्यंत भडकतो; ९०. त्याप्रमाणे न आटोपणारे ते सैन्य अनेक व्यूह रचून सज्ज झालेले असल्यामुळे त्या वेळी फारच भयंकर भासले. ९१. ज्याप्रमाणे हत्तीच्या कळपांना सिंह मुळीच मोजीत नाही, त्याप्रमाणे ते सैन्य पाहून दुर्योधनाने त्याची मुळीच पर्वा केली नाही. ९२. नंतर दुर्योधन द्रोणाचार्यांजवळ येऊन त्यांना म्हणाला, पांडवांचे हे सैन्य कसे उसळले आहे पाहिले का ? ९३. हुशार अशा द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नाने सैन्याचे हे नाना प्रकारचे व्यूह सभोवार रचले आहेत. जसे काय चालते डोंगरी किल्लेच ! ९४. ज्याला तुम्ही शिकविलेत, विद्या देऊन शहाणे केलेत त्याने (धृष्टद्युम्नाने), हा सैन्यसिंह कसा उभारला (तयार केला) आहे पहा ! पहा तर खरे !! ९५.

या सेनेमध्ये भीमार्जुनांसारखे युद्धामध्ये शूर व महाधनुर्धर योद्धे आहेत. (त्यांची नांवे सांगतो, ऐका) युयुधान (सात्यकि), विराट, महारथी द्रुपद, ४.

आणखीहि जे शस्त्रास्त्रांत प्रवीण व क्षात्रधर्मात निपुण असे असामान्य योद्धे आहेत; ९६. जे शक्तीने, मोठेपणाने व पराक्रमाने भीम व अर्जुन यांच्यासारखे आहेत, त्यांची नांवे प्रसंग आला आहे, म्हणून कौतुकाने सांगतो. ९७. येथे लढवय्या सात्यकि, विराट, महारथी, श्रेष्ठ आणि शूर असा द्रुपद हे आले आहेत. ९८.

धृष्टकेतु, चेकितान आणि वीर्यसंपन्न काशिराज, पुरुजित्, कुंतिभोज तसाच नरवीर शैब्य; ५. आणि पराक्रमी युधामन्यु, वीर्यशाली उत्तमौजा, सुभद्रापुत्र अभिमन्यु आणि द्रौपदीचे पुत्र - हे सर्व महारथी आहेत. ६.

चेकितान, धृष्टकेतु, पराक्रमी असा काशिराजा, नृपश्रेष्ठ उत्तमौजा आणि राजा शैब्य हे पहा. ९९. हा कुंतिभोज पहा. येथे हा युधामन्यु आला आहे. आणखी हे पुरुजित् वगैरे इतर सर्व राजे आलेले आहेत, ते पहा. १००. दुर्योधन म्हणाला, अहो द्रोणाचार्य, सुभद्रेच्या अंतःकरणाला आनंद देणारा व प्रतिअर्जुनच असा तिचा मुलगा अभिमन्यु, हा पहा. १०१. आणखीहि द्रौपदीचे पुत्र, हे सर्वच महारथी वीर आहेत. यांची मोजदाद करता येत नाही; पण असे अपरिमित महारथी वीर या ठिकाणी जमले आहेत. १०२.

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

आतां आमुचां दळीं नायक । जे रूढ वीर सैनिक । ते प्रसंगें आइक । सांगिजती ॥ ३ ॥ उद्देशें एक दोनी । जायिजती बोलोनी । तुम्ही आदिकरूनी । मुख्य जे जे ॥ ४ ॥ हा भीष्मु गंगानंदनु । जो प्रतापतेजस्वी भानु । रिपुगजपंचाननु । कर्ण वीरु ॥ ५ ॥ या एकेकाचेनि मनोव्यापारें । हें विश्व होय संहरे । हा कृपाचार्य न पुरे । एकलाचि ॥ ६ ॥ एथ विकर्ण वीरु आहे । हा अश्वत्थामा पैल पाहें । याचा अडदरु सदा वाहे । कृतांतु मनीं ॥ ७ ॥ समितिंजयो सौमदत्ति । ऐसे आणिकही बहुत आहाती । जयांचिया बळा मिती । धाताही नेणे ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त । हो का जे अस्त्रजात । एथूनि रूढ ॥ ९ ॥ हे अप्रतिमल्ल जगीं । पुरता प्रतापु अंगीं । परी सर्व प्राणें मजचिलागीं । आराइले असती ॥ ११० ॥ पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचूनि न स्पर्शे । मी सर्वस्व या तैसें । सुभटांसी ॥ ११ ॥ आमुचिया काजाचेनि पाडें । देखती आपुलें जीवित थोकडें । ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्त ॥ १२ ॥ झुंजती कुळकणी जाणती । कळे कीर्तीसी जिती । हें बहु असो क्षात्रनीती । एथोनियां ॥ १३ ॥ ऐसे सर्वांपरी पुरते । वीर दळीं आमुतें । आतां काय गणूं यांतें । अपार हें ॥ १४ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

वरी क्षत्रियांमाजि श्रेष्ठु । जो जगजेठी जगीं सुभटु । तया दळवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पैं ॥ १५ ॥ आतां याचेनि बळें गवसलें । हें दुर्ग जैसें पन्नासिलें । येणें पाडें थेंकुलें । लोकत्रय ॥ १६ ॥ आधींच समुद्र पाहीं । तेथ दुवाडपण कवणा नाहीं । मग वडवानळु तैसेयाही । विरजा जैसा ॥ १७ ॥ ना तरी प्रलयवन्हि महावातु । या दोघां जैसा सांघातु । तैसा हा गंगासुतु । सेनापति ॥ १८ ॥ आतां येर्णेसि कवण भिडे । हें पांडव सैन्य कीर थोडें । ओइचलेनि पाडें । दिसत असे ॥ १९ ॥ वरी भीमसेन बेथु । तो जाहला असे सेनानाथु । ऐसें बोलोनि हे मातु । सांडिली तेणें ॥ १२० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

हे द्विजश्रेष्ठा, आपल्या बाजूचे असलेलेहि माझ्या सैन्याचे जे प्रसिद्ध नायक आहेत, (त्यांची कांही नांवे) तुमच्या दिग्दर्शनार्थ मी सांगतो ऐका. ७. आपण स्वतः, भीष्म, कर्ण, कृपाचार्य व समितिंजय, अश्वत्थामा, विकर्ण त्याचप्रमाणे सोमदत्ताचा पुत्र (भूरिश्रवा) ८.

आता आमच्या सैन्यामध्ये प्रमुख प्रमुख असे जे महायोद्धे आहेत, ते प्रसंगाच्या ओघानेच सांगतो; ऐका. १०३. तुम्ही आदिकरून जे जे मुख्य मुख्य (वीर) आहेत, त्यांपैकी एकदोन नांवे केवळ संक्षेपाने सांगून टाकतो. १०४. प्रतापाने केवळ तेजस्वी सूर्यच असा हा गंगेचा पुत्र भीष्म आहे आणि शत्रुरूपी हत्तीला सिंहासारखा असणारा हा वीर कर्ण. १०५. या एकेकट्याच्या केवळ संकल्पाने या जगाची उत्पत्ति व संहार होऊ शकतात. फार कशाला ! हा एकटाच कृपाचार्य यांना पुरे नाही का ? १०६. येथे विकर्ण वीर आहे. तो पलीकडे अश्वत्थामा पहा. याची धास्ती प्रत्यक्ष यमहि मनात नेहमी बाळगतो. १०७. समितिंजय आणि सौमदत्ति असे आणखीहि पुष्कळ आहेत. त्यांच्या सामर्थ्याची मर्यादा ब्रह्मदेवालाहि समजत नाही. १०८.

आणखी इतरहि अनेक वीर माझ्याकरिता जीवावर उदार झालेले, नाना प्रकारच्या शस्त्रांनी लढणारे आणि सर्वहि युद्धशास्त्रामध्ये प्रवीण असे आहेत. ९.

ते शस्त्रविद्येत तरबेज आहेत. (अस्त्रांच्या) मंत्रविद्येचे मूर्तिमंत अवतार आहेत. फार काय सांगावे ! जेवढी म्हणून अस्त्रे आहेत, तेवढी सर्व यांच्यापासून रूढ झाली आहेत. १०९. हे या जगात अद्वितीय योद्धे आहेत; यांच्या अंगात पुरेपूर शौर्य आहे. एवढे असूनहि हे सर्व वीर अगदी जीवावर उदार होऊन माझ्या बाजूला मिळाले आहेत. ११०. ज्याप्रमाणे पतिव्रतेचे मन पतीवाचून इतराला स्पर्श करीत नाही, त्याप्रमाणे या चांगल्या योद्ध्यांना मीच काय ते सर्वस्व आहे. १११. आमच्या कार्यापुढे यांना आपले जीवित अगदी तुच्छ वाटते. असे हे निस्सीम व उत्तम स्वामिभक्त आहेत. ११२. हे युद्धकलाकुशल असून युद्ध-कौशल्याने कीर्तीस जिंकणारे आहेत. फार काय सांगावे ! क्षात्रधर्म (मूळ) यांच्यापासूनच (उत्पन्न) झाला आहे. ११३. याप्रमाणे सर्व अंगांनी पूर्ण असे वीर आमच्या सैन्यात आहेत, आता यांची गणती काय करू ? हे अपार आहेत. ११४.

ते हे आमचे भीष्मांनी सर्व बाजूंनी (सेनापति होऊन) रक्षण केलेले सैन्य अफाट (अजिंक्य) आहे; पण त्यांचे ते (दांडग्या) भीमाने सर्व बाजूंनी रक्षण केलेले सैन्य मोजके (जिंकण्यास सोपे) आहे. १०.

आणखी, क्षत्रियांमध्ये श्रेष्ठ व या जगात नाणावलेले योद्धे असे जे भीष्माचार्य, त्यांना या सेनेच्या अधिपत्याचा अधिकार दिलेला आहे. ११५. आता यांनी आपल्या सामर्थ्याने आवरून या सैन्याची अशी कांही रचना केली आहे की, जसे काय किल्लेच बाधले आहेत ! याच्यापुढे त्रिभुवनहि क:पदार्थ आहे. ११६. आधी असे पहा, समुद्र हा कोणाला दुस्तर नाही ? तशात त्याला ज्याप्रमाणे वडवानल साह्यकारी व्हावा; ११७. किंवा प्रळयकाळचा अग्नि व प्रचंड वारा या दोहोंचा ज्याप्रमाणे मिलाफ व्हावा, त्याप्रमाणे या गंगेच्या पुत्राच्या सेनापतित्वाची जोड या पराक्रमी सैन्याला मिळाली आहे. ११८. आता या सैन्याबरोबर कोण झगडेल ? वर सांगितलेल्या आमच्या सैन्याच्या मानाने हे पांडवांचे सैन्य खरोखरच अपुरे दिसत आहे. ११९. आणि त्यात भीमसेन (अगोदरच) आडदांड आणि तो त्यांच्या सैन्याचा अधिपति झाला आहे ! असे बोलून त्याने ती गोष्ट सोडून दिली. १२०.

व्यूहाच्या प्रवेशद्वारात आपापल्या नेमलेल्या ठिकाणी उभे राहून आपण सर्वांनी मिळून भीष्मांचेच सर्व बाजूंनी रक्षण करावे. ११.

मग पुनरपि काय बोले । सकळ सैनिकांतें म्हणितलें । आतां दळभार आपुलाले । सरसे करा ।। २१ ।। जया जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया आरणी । वरगण कवणकवणी । महारथिया ।। २२ ।। तेणें तिया आवरिजे । भीष्मातळीं राहिजे । द्रोणातें म्हणे पाहिजे । तुम्ही सकळ ।। २३ ।। हाचि एकु रक्षावा । मी तैसा हा देखावा । येणें दळभारु आघवा । साचु आमुचा ।। २४ ।।

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ।। १२ ।।

या राजाचिया बोला । सेनापति संतोषला । मग तेणें केला । सिंहनादु ।। २५ ।। तो गाजत असे अद्‌भुतु । दोन्ही सैन्यांआंतु । प्रतिध्वनि न समातु । उपजत असे ।। २६ ।। तयाचि तुलगासवें । वीरवृत्तीचेनि थावें । दिव्य शंख भीष्मदेवें । आस्फुरिला ।। २७ ।। ते दोन्ही नाद मिनले । तेथ त्रैलोक्य बधिरभूत जाहलें । जैसें आकाश का पडिलें । तुटोनियां ।। २८ ।। घडघडीत अंबर । उचंबळत सागर । क्षोभलें चराचर । कांपत असे ।। २९ ।। तेणें महाघोष गजरें । दुमदुमिताती गिरिकंदरें । तंव दळामाजि रणतुरें । आस्फारिलीं ।। ३० ।।

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।। १३ ।।

उदंड सैंघ वाजतें । भयानकें खाखातें । महाप्रळयो जेथें । धाकडांसी ।। ३१ ।। भेरी निशाण मांदळ । शंख काहळा भोंगळ । आणि भयासुर रणकोल्हाळ । सुभटांचे ।। ३२ ।। आवेशें भुजा त्राहाटिती । विसणैले हांका देती । जेथ महामद भद्रजाती । आवरती ना ।। ३३ ।। तेथ भेडांची कवण मातु । कांचया केर फिटतु । जेणें दचकला कृतांतु । आंग नेघे ।। ३४ ।। एकां उभयांचि प्राण गेले । चांगांचे दांत बैसले । बिरुदांचे दादुले । हिंवताती ।। ३५ ।। ऐसा अद्‌भुत तूरबंबाळु । ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळु । देव म्हणती प्रळयकाळु । वोढवला आजी ।। ३६ ।। ऐसी स्वर्गीं मातु । देखोनि तो आकांतु । तंव पांडवदळाआंतु । वर्तलें कायी ।। ३७ ।। हो का निजसार विजयाचें । कीं तें भांडार महातेजाचें । जेथ गरुडाचिये जावळियेचे । कांतले चाऱ्ही ।। ३८ ।।

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ । माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ।। १४ ।।

कीं पाखांचा मेरु जैसा । रहंवरु मिरवतसे तैसा । तेजें कोंदाटलिया दिशा । जयाचेनि ।। ३९ ।। जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठीचा राणा जाण । तया रथाचे गुण । काय वर्णूं ।। १४० ।। ध्वजस्तंभावरी वानरु । तो मूर्तिमंत

मग दुर्योधन सर्व सेनापतींना पुन्हा असे म्हणाला की, आता आपापले सैन्यसमुदाय सज्ज करा. १२१. ज्यांच्या ज्या अक्षौहिणी आल्या असतील. त्यांनी त्या अक्षौहिणी युद्धभूमीवर कोणकोणत्या महारथ्याकडे विभागून द्यावयाच्या त्या द्याव्यात. १२२. त्या महारथ्याने त्या अक्षौहिणीला आपल्या हुकमतीत ठेवावे आणि भीष्मांच्या आज्ञेत राहावे. (नंतर) दुर्योधन द्रोणाचार्यांना म्हणाला, तुम्ही सर्वांवर देखरेख करावी. १२३. या भीष्माचे एकटयाचेच रक्षण करावे; यांना माझ्याप्रमाणेच मानावे. यांच्या योगानेच आमचा हा सर्व सेनाभार खरा (समर्थ) आहे. (आमच्या सेनेची सर्व मदार यांच्यावरच आहे). १२४.

(या दुर्योधनाच्या बोलण्याने संतुष्ट होऊन) त्या दुर्योधनाला हर्ष उत्पन्न करणारा कुरुकुलातील वृद्ध पितामह प्रतापी भीष्माचार्य सिंहनादाप्रमाणे मोठी गर्जना करून शंख वाजविता झाला. १२.

राजाच्या या भाषणाने सेनापति भीष्माला संतोष झाला. मग त्याने सिंहासारखी गर्जना केली. १२५. ती गर्जना दोन्ही सैन्यांत विलक्षण तऱ्हेने दुमदुमत राहिली. तिचा प्रतिध्वनि (आकाशात) न मावता पुनःपुन्हा उठू लागला. १२६. तो प्रतिध्वनि उठत असताच वीरवृत्तीच्या बलाने (स्फुरण येऊन) भीष्मदेवाने आपला दिव्य शंख वाजविला. १२७. ते दोन्ही आवाज मिळाले. तेव्हा त्रैलोक्याच्या कानठळ्या बसल्या. त्या वेळी जणू काय आकाशच तुटून पडते की काय असे वाटले. १२८. (त्यामुळे) आकाश धडाडले, सागर उसळला आणि स्थावर व जंगम जग गांगरून कापू लागले. १२९. त्या मोठ्या आवाजाच्या नादाने डोंगरातील दऱ्या दणाणून राहिल्या. इतक्यात त्या सैन्यात रणवाद्ये सुरू झाली. १३०.

त्यानंतर शंख, नगारे, ढोल, मृदंग आणि कर्णे ही सर्व वाद्ये एकदम वाजविण्यात आली. त्यांचा आवाज फार भयंकर झाला. १३.

नाना प्रकारची रणवाद्ये जिकडे तिकडे इतकी भयंकर व कर्कश वाजू लागली की, मी मी म्हणणाऱ्यांनाहि तो महाप्रलयच वाटला ! १३१. नौबती, डंके, ढोल, शंख, मोठ्या झांजा व कर्णे, आणखी महायोद्ध्यांच्या भयंकर गर्जना (या सर्वांची एकच गर्दी झाली.) १३२. (कित्येक योद्धे) आवेशाने दंड ठोकू लागले, (कोणी) त्वेषाने (एकमेकांना) युद्धार्थ हाका मारू लागले आणि त्या ठिकाणी मदोन्मत्त हत्ती आवरतनासे झाले. १३३. तेथे (अशा स्थितीत) भ्याडांची तर गोष्ट कशाला पाहिजे ! कच्चे लोक तर कस्पटाप्रमाणे उडून गेलेच, पण प्रत्यक्ष यमास धाक पडला. तो पायच धरीना. १३४. (त्यांपैकी) कित्येकांचे तर उभ्या उभ्याच प्राण गेले. जे धैर्यवान होते, त्यांची दातखिळी बसली आणि मी मी म्हणणारे नामांकित वीर, थरथर कापू लागले. १३५. असा वाद्यांचा मोठा विलक्षण आवाज ऐकून ब्रह्मदेव व्याकुळ झाला व आज प्रलयकाळ येऊन ठेपला, असे देव म्हणू लागले. १३६. तो आकांत पाहून स्वर्गात अशी गोष्ट झाली. इतक्यात इकडे पांडवांच्या सैन्यात काय झाले ? १३७. जो रथ विजयाचा गाभा किंवा महातेजाचे भांडारच (होता), ज्याला गरुडाची बरोबरी करणारे चार घोडे जुंपले होते; १३८.

त्यानंतर (पांडवांकडे) पांढरे शुभ्र घोडे जोडलेल्या महान् रथावर आरूढ झालेले श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांनीहि आपले दिव्य शंख वाजविले. १४.

व ज्याच्या तेजाने सर्व दिशा भरून गेल्या होत्या असा जो दिव्य रथ असा शोभत होता, की जणू काय पंख असलेला मेरू पर्वतच ! १३९. लक्षात घे, ज्या रथावर सारथ्याचे काम करणारा प्रत्यक्ष वैकुंठाचा राजा श्रीकृष्ण आहे, त्या रथाचे गुण काय वर्णावेत ? १४०. रथावर लावलेल्या

शंकरु । सारथी शार्ङ्गधरु । अर्जुनेसीं ॥ ४१ ॥ देखा नवल तया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम भक्तांचें । जें सारथ्य पार्थाचें । करितु असे ॥ ४२ ॥ पाइकु पाठीसीं घातला । आपण पुढां राहिला । तेणें पांचजन्यु आस्फुरिला । अवलीळाचि ॥ ४३ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

परी तो महाघोषु थोरु । गाजत असे गंहिरु । जैसा उदैला लोपी दिनकरु । नक्षत्रांतें ॥ ४४ ॥ तैसे तूरबंबाळु भंवते । कौरवदळीं गाजत होते । ते हारपोनि नेणों केउते । गेले तेथ ॥ ४५ ॥ तैसाचि देखें येरें । निनादें अति गहिरें । देवदत्त धनुर्धरें । आस्फुरिला ॥ ४६ ॥ ते दोनी शब्द अचाट । मिनले एकवट । तेथ ब्रह्मकटाह शतकूट । हों पाहत असे ॥ ४७ ॥ तंव भीमसेनु विसणैला । जैसा महाकाळु खवळला । तेणें पौण्ड्र आस्फुरिला । महाशंखु ॥ ४८ ॥

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

तो महाप्रलयजलधरु । जैसा घडघडिला गंहिरु । तंव अनंतविजयो युधिष्ठिरु । आस्फुरित असे ॥ ४९ ॥ नकुळें सुघोषु । सहदेवें मणिपुष्पकु । जेणें नादें अंतकु । गजबजला ठाके ॥ १५० ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

तेथ भूपती होते अनेक । द्रुपद द्रौपदेयादिक । हा काशीपति देख । महाबाहू ॥ ५१ ॥ तेथ अर्जुनाचा सुतु । सात्यकि अपराजितु । धृष्टद्युम्नु नृपनाथु । शिखंडी हन ॥ ५२ ॥ विराटादि नृपवर । जे सैनिक मुख्य वीर । तिहीं नाना शंख निरंतर । आस्फुरिले ॥ ५३ ॥ तेणें महाघोषनिर्घातें । शेष कूर्म अवचितें । गजबजोनि भूभारातें । सांडूं पाहती ॥ ५४ ॥ तेथ तिन्हीं लोक डंडळित । मेरू मांदार आंदोळित । समुद्रजळ उसळत । कैलासवेरी ॥ ५५ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

पृथ्वीतळ उलथों पहात । आकाश असे आसुडत । तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ॥ ५६ ॥ सृष्टि गेली रे गेली । देवां मोकळवादी जाहली । ऐशी एक टाळी पिटिली । सत्यलोकीं ॥ ५७ ॥ दिहाचि दिन थोकला । जैसा प्रळयकाळ मांडला । तैसा हाहाकारु उठिला । तिही लोकीं ॥ ५८ ॥ तंव आदिपुरुष विस्मितु । म्हणे झणें होय पां अंतु । मग लोपिला अद्भुतु । संभ्रमु तो ॥ ५९ ॥

निशाणाच्या खांबावर असणारा वानर (मारुति) हा प्रत्यक्ष शंकरच व शारंगधर श्रीकृष्ण हा अर्जुनाचा सारथी होता. १४१. पहा, त्या प्रभूचे नवल ! त्याचे भक्ताविषयी प्रेम विलक्षण आहे ! कारण (तो सर्वशक्तिमान् परमेश्वर, पण) अर्जुनाच्या सारथ्याचेहि काम करीत होता ! १४२. आपल्या दासाला पाठीशी घालून (तो) स्वतः युद्धाच्या तोंडावर राहिला. त्या श्रीकृष्णाने पांचजन्य नांवाचा शंख लीलेनेच वाजविला. १४३

भगवान् श्रीकृष्णाने पांचजन्य शंख, अर्जुनाने देवदत्त (व) अचाटकर्मा भीमसेनाने पौंड्र नांवाचा महान् शंख वाजविला. १५.

परंतु त्याचा तो भयंकर आवाज गंभीरपणाने घुमत राहिला. ज्याप्रमाणे उगवलेला सूर्य नक्षत्रांना लोपवून टाकतो, १४४. त्याचप्रमाणे कौरवांच्या सैन्यात जिकडे तिकडे दुमदुमणारा जो वाद्यांचा कल्लोळ, तो (त्या शंखाच्या महानादाने) कोणीकडे लोपून गेला, ते कांही कळेना. १४५. त्याचप्रमाणे पहा, नंतर त्या अर्जुनाने अतिगंभीर आवाजाने देवदत्त नांवाचा आपला शंख वाजविला. १४६. ते दोन्ही अचाट आवाज जेव्हा एकत्र मिळाले, तेव्हा हे सर्व ब्रह्मांड शतचूर्ण होते की काय, असे वाटू लागले. १४७. इतक्यात खवळलेल्या कृतांताप्रमाणे आवेश चढलेल्या भीमाने आपला पौंड्र नांवाचा मोठा शंख वाजविला. १४८.

कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिराने अनंतविजय, नकुलाने सुघोष आणि सहदेवाने मणिपुष्पक, १६

त्याचा आवाज कल्पांताच्या वेळच्या मेघगर्जनेप्रमाणे अतिगंभीर असा मोठा झाला. इतक्यात धर्मराजाने अनंतविजय नांवाचा शंख वाजविला. १४९. नकुलाने सुघोष व सहदेवाने मणिपुष्पक या नांवांचे शंख वाजविले. त्या आवाजाने काळहि गडबडून गेला. १५०.

हे पृथ्वीपते धृतराष्ट्रा, महाधनुर्धर काशिराज, महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट व शत्रूकडून कधी पराजय न पावलेला सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदीचे पुत्र आणि महाबाहु अभिमन्यु इत्यादि सर्वांनी चोहोकडून आपापले शंख वाजविले. १७ - १८.

त्या युद्धभूमीवर द्रुपद, द्रौपदीचे पुत्र इत्यादिक अनेक राजे होते. हा वीर्यशाली काशिराजा पहा. १५१. तेथे अर्जुनाचा मुलगा (अभिमन्यु) अजिंक्य सात्यकि, राजश्रेष्ठ धृष्टद्युम्न व शिखंडी, १५२. विराटादिक मोठे राजे, जे मुख्य शूर सैनिक होते, त्यांनी सर्वांनी निरनिराळे शंख एकसारखे वाजविण्यास आरंभ केला. १५३. त्या मोठ्या घोषाच्या दणक्याने शेष, कूर्म हे एकदम गोंधळून जाऊन आपण धरलेले पृथ्वीचे ओझे टाकून द्यावयाच्या बेतात आले. १५४. त्यामुळे तिन्ही लोक डळमळू लागले. मेरु व मांदार हे पर्वत मागेपुढे झोके खाऊ लागले व समुद्राच्या लाटा कैलासापर्यंत उसळल्या. १५५.

पृथ्वी आणि आकाश ही दणाणून सोडणाऱ्या त्या (शंखांच्या) तुंबळ घोषाने कौरवांची हृदये विदीर्ण केली. १९.

पृथ्वीतळ उलथतो की काय व आकाशाला हिसके बसू लागल्यामुळे नक्षत्रांचा सडाच होतो की काय (असे वाटू लागले). १५६. सृष्टि गेली रे गेली, देवांना निराधार स्थिति आली, अशी ब्रह्मलोकात एकच ओरड झाली. १५७. दिवसाच सूर्य थांबला व ज्याप्रमाणे प्रलयकाल सुरू व्हावा, त्याप्रमाणे तिन्ही लोकांत हाहाकार उडाला. १५८. ते पाहून परमात्मा विस्मित झाला आणि मनात म्हणाला, न जाणो कदाचित् सृष्टीचा अंत होईल. (तो चुकवावा म्हणून) मग त्याने तो विलक्षण गोंधळ (एकदम) शांत केला. १५९. त्यामुळे जग

म्हणोनि विश्व सांवरलें । एऱ्हवीं युगांत होतें वोडवलें । जैं महाशंख आस्फुरिले । कृष्णादिकीं ।। १६० ।। तो घोष तरी उपसंहरला । परी पडिसाद होता राहिला । तेणें दळभार विध्वंसिला । कौरवांचा ।। ६१ ।। जैसा गजघटाआंतु । सिंह लीला विदारितु । तैसा हृदयातें भेदितु । कौरवांचिया ।। ६२ ।। तो गाजत जंव आइकती । तंव उभेचि हियें घालिती । एकमेकांतें म्हणती । सावध रे सावध ।। ६३ ।।

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ।। २० ।।

तेथ बळें प्रौढीपुरते । जे महारथी वीर होते । तिहीं पुनरपि दळातें । आवरिलें ।। ६४ ।। मग सरिसेपणें उठावले । दुणवटोनि उचलले । तया दंडीं क्षोभलें । लोकत्रय ।। ६५ ।। तेथ बाणवरी धनुर्धर । वर्षताती निरंतर । जैसे प्रळयांत जलधर । अनिवार कां ।। ६६ ।। तें देखलिया अर्जुनें । संतोष घेऊनि मनें । मग संभ्रमें दिठी सेने । घालितसे ।। ६७ ।। तंव संग्रामीं सज्ज जाहले । सकळ कौरव देखिले । मग लीला धनुष्य उचलिलें । पंडुकुमरें ।। ६८ ।।

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
अर्जुन उवाच : सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ।। २१ ।।

ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा । आतां झडकरी रथु पेलावा । नेऊनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ।। ६९ ।।

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ।। २२ ।।
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ।। २३ ।।

जंव मी नावेक । हे सकळ वीर सैनिक । न्याहाळीन अशेख । झुंजते जे ।। १७० ।। एथ आले असती आघवे । परी कवणेसीं म्यां झुंजावें । हें रणीं लागे पहावें । म्हणऊनिया ।। ७१ ।। बहुतकरूनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव । वांटिवावीण हांव । बांधिती झुंजीं ।। ७२ ।। झुंजाचो आवडी धरिती । परी संग्रामीं धीर नव्हती । हें सांगोनि रायाप्रती । काय संजयो म्हणे ।। ७३ ।।

संजय उवाच :
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।। २४ ।।

आइका अर्जुन इतुकें बोलिला । तंव कृष्णें रथु पेलिला । दोहीं सैन्यांमाजीं केला । उभा तेणें ।। ७४ ।।

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ।। २५ ।।
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।। २६ ।।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।। २७ ।।

सावरले. नाहीतर ज्या वेळेला कृष्णादिकांनी आपले दिव्य शंख वाजविले, त्या वेळी प्रलयकाळ होण्याची वेळ आली होती. १६०. तो घोष तर शांत झाला पण त्याचा प्रतिध्वनि जो शिल्लक होता, त्यानेच कौरवांच्या सर्व सैन्याची दाणादाण उडाली. १६१. हत्तीच्या कळपाची सिंह लीलेनेच जशी पांगापांग करतो, तशी कौरवांची अंतःकरणे त्या प्रतिध्वनीने भेदून टाकली. १६२. तो प्रतिध्वनि दुमदुमत असतांना जेव्हां त्यांच्या कानावर आला, तेव्हां उभेपणीच त्यांच्या काळजाने ठाव सोडला. (त्यातले त्यात) ते एकमेकांना 'अरे सावध राहा, सावध राहा' असे म्हणू लागले. १६३.

कौरवपक्षीय सैनिक (पुन्हा) व्यवस्थित उभे राहिलेले पाहून शस्त्रसंपाताच्या प्रसंगी आपले धनुष्य उचलून कपिध्वज अर्जुन,- २०.

त्या सैन्यात पराक्रमाने व मोठेपणाने जे पुरे शूर व महारथी होते, त्यांनी पुन्हा सैन्याला आवरिले. १६४. मग ते लढण्याच्या तयारीने सिद्ध झाले व दुप्पट जोराने उसळले. त्या सैन्याच्या उसळण्याने तिन्ही लोक त्रस्त झाले. १६५. त्या वेळी प्रलयकाळी मेघ ज्याप्रमाणे अनिवार वर्षाव करतात, त्याप्रमाणे धनुर्धारी योद्धे बाणांचा एकसारखा वर्षाव करू लागले. १६६. अर्जुनाने ते पाहून मनात संतोष मानला आणि मग उत्सुकतेने सैन्याकडे नजर फेकली. १६७. तेव्हां युद्धाला तयार झालेले सर्व कौरव (अर्जुनाला) दिसले. मग पांडुपुत्र अर्जुनाने लीलेनेच धनुष्य उचलून घेतले. १६८.

हे धृतराष्ट्रा, त्या वेळी अर्जुन भगवान् श्रीकृष्णाला पुढील वाक्य बोलला - अर्जुन म्हणाला, हे अच्युता, माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी नेऊन उभा कर. २१.

त्या वेळी अर्जुन म्हणाला, देवा, आता चटकन रथ हाकावा व तो दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी नेऊन उभा करावा. १६९.

म्हणजे युद्धाची इच्छा असलेल्या व (सन्मुख) उभे राहिलेल्या या सर्वांना मी नीट अवलोकन करीन (व) या रणसंग्रामामध्ये मला कोणाबरोबर युद्ध करावयाचे (ते मी पाहून घेईन.) २२. दुष्टबुद्धि दुर्योधनाचे (युद्धामध्ये) प्रिय करण्याची इच्छा असलेले जे हे युद्धाची इच्छा करणारे (योद्धे) येथे गोळा झाले आहेत, त्यांना मी अवलोकन करीन. २३.

जोपर्यंत हे सर्व झुंजण्याकरिता आलेले शूर सैनिक मी क्षणभर पुरते न्याहाळून पाहीन (तोपर्यंत उभा कर). १७०. येथे सर्व आले आहेत; पण मी रणात कोणाबरोबर लढावे, याचा विचार करणे जरूर आहे. म्हणून (मी पाहतो). १७१. फार करून कौरव हे उतावळे व दुष्ट बुद्धीचे असून पुरुषार्थावाचून युद्धाची हाव धरतात. १७२. हे लढाईची हौस तर बाळगतात पण युद्धात टिकाव धरीत नाहीत. इतके सांगून संजय धृतराष्ट्र राजाला पुढे काय म्हणाला- १७३.

संजय म्हणाला, हे भरतकुलोत्पन्ना धृतराष्ट्रा, अर्जुनाने असे म्हणताच श्रीकृष्ण दोन्ही सैन्याच्या मध्यभागी (तो) उत्तम रथ थांबवून, २४.

ऐका. अर्जुन एवढे बोलला. इतक्यात श्रीकृष्णाने रथ हाकला व त्याने दोन्ही सैन्यांमध्ये उभा केला. १७४.

भीष्म, द्रोण आणि इतर सर्व राजे यांच्यासमोर म्हणाला, हे पार्था, जमलेल्या या कौरवांना पहा. २५. त्या ठिकाणी जमलेली वडील माणसे, आजे, गुरु, मामा, बंधु, पुत्र, नातू, तसेच जीवलग मित्र, सासरे, स्नेही या सर्वांना दोन्ही सैन्यांमध्ये अर्जुनाने पाहिले. तेथे जमलेले आपले बांधवच आहेत, असे पाहून तो कुंतीपुत्र, २६-२७.

जेथ भीष्मद्रोणादिक । जवळिकेचि सन्मुख । पृथिवीपति आणिक । बहुत आहाती ॥ ७५ ॥ तेथ स्थिर करूनि रथु । अर्जुन असे पाहातु । तो दळभार समस्तु । संभ्रमेंसीं ॥ ७६ ॥ मग देवा म्हणे देख देख । हे गोत्रगुरु अशेख । तंव कृष्णा मनीं नावेक । विस्मो जाहला ॥ ७७ ॥ तो आपणयां आपण म्हणे । एथ कायी कवण जाणे । हें मनीं धरिलें येणें । परि कांहीं आश्चर्य असे ॥ ७८ ॥ ऐसी पुढील से घेतु । तो सहजें जाणे हृदयस्थु । परि उगा असे निवांतु । तिये वेळीं ॥ ७९ ॥ तंव तेथ पार्थु सकळ । पितृ पितामह केवळ । गुरु बंधु मातुळ । देखता जाहला ॥ १८० ॥ इष्ट मित्र आपुले । कुमरजन देखिले । हे सकळ असती आले । तयांमाजीं ॥ ८१ ॥ सुहृज्जन सासरे । आणिकही सखे सोइरे । कुमर पौत्र धनुर्धरें । देखिले तेथ ॥ ८२ ॥ जयां उपकार होते केले । कां आपदीं जे राखिले । हे असो वडील धाकुले । आदिकरूनी ॥ ८३ ॥ ऐसे गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित जालें असे कळीं । हें अर्जुनें तियें वेळी । अवलोकिलें ॥ ८४ ॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

तेथ मनीं गजबज जाहाली । आणि आपैसी कृपा आली । तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति ॥ ८५ ॥ जिया उत्तमे कुळींचिया होती । आणि गुणलावण्य आथी । तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें ॥ ८६ ॥ नविये आवडीचेनि भरे । कामुक निजवनिता विसरे । मग पाडेंवीण अनुसरे । भ्रमला जैसा ॥ ८७ ॥ कीं तपोबळें ऋद्धीं । पातलिया भ्रंशे बुद्धी । मग तया विरक्ततासिद्धी । आठवेना ॥ ८८ ॥ तैसे अर्जुना तेथ जाहलें । असतें पुरुषत्व गेलें । जे अंतःकरण दिधलें । कारुण्यासी ॥ ८९ ॥ देखा मंत्रज्ञु बरळु जाय । मग तेथ का जैसा संचारु होय । तैसा तो धनुर्धर महामोहें । आकळिला ॥ १९० ॥ म्हणवूनि असता धीरु गेला । हृदया द्रावो आला । जैसा चंद्रकळीं सिंपिला । सोमकांतु ॥ ९१ ॥ तयापरी पार्थु । अतिस्नेहें मोहितु । मग सखेद असे बोलतु । अच्युतेसीं ॥ ९२ ॥

अर्जुन उवाच : दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीवच मे मनः ॥ ३० ॥

तो म्हणे अवधारी देवा । म्यां पाहिला हा मेळावा । तंव गोत्रवर्गु आघवा । देखिला एथ ॥ ९३ ॥ हें संग्रामीं अति उद्यत । जाहाले असती कीर

ज्या ठिकाणी भीष्म, द्रोण आदिकरून आप्तसंबंधी व आणखी पुष्कळ राजे पुढे उभे होते, १७५. त्या ठिकाणी रथ थांबवून, अर्जुन तो सर्व सैन्य समुदाय उत्सुकतेने पाहू लागला. १७६. मग म्हणाला, देवा, पहा, पहा. हे सगळे भाऊबंद व गुरु आहेत. तेव्हां (ते ऐकून) कृष्णाच्या मनाला क्षणभर अचंबा वाटला. १७७. तो (श्रीकृष्ण) आपल्या मनाशीच आपण म्हणाला, याने या वेळी हे काय मनात आणिले आहे कोणास ठाऊक ! पण कांही तरी विलक्षणच असावे. १७८. असे त्याने पुढचे अनुमान बांधले. तो (सर्वांच्या) हृदयामध्ये राहणारा असल्यामुळे त्याने ते सहज जाणले; परंतु त्या वेळी तो (कांही न बोलता) स्तब्ध राहिला. १७९. तो तेथे केवळ आपले चुलते, आजे, गुरु, भाऊ, मामा या सर्वांना अर्जुनाने पाहिले. १८०. आपले इष्टमित्र, मुलेबाळे हे सर्व त्या सैन्यात आले आहेत, असे त्याने पाहिले. १८१. जीवलग मित्र, सासरे, आणखी सगेसोयरे, पुत्र, नातू (असे) अर्जुनाने तेथे पाहिले. १८२. ज्याच्यावर त्याने उपकार केलेले होते किंवा संकटकाळी ज्यांचे रक्षण केलेले होते; फार काय ! लहानमोठे आदिकरून १८३. असे हे सर्व कूळच दोन्ही सैन्यात लढाईस तयार झालेले आहे, हे त्या वेळी अर्जुनाने पाहिले. १८४.

अत्यंत करुणेने व्याकुळ झाला आणि कष्टी होऊन असे म्हणाला,

त्याप्रसंगी (अर्जुनाच्या) मनात गडबड उडाली आणि (त्यामुळे त्याच्या मनात) सहजच करुणा उत्पन्न झाली. त्या अपमानामुळे अर्जुनाच्या अंगातील वीरवृत्ति निघून गेली. १८५. ज्या (स्त्रिया) उच्च कुळातल्या असून गुण व रूप यांनी संपन्न असतात, त्यांना आपल्या अंगच्या पाणीदारपणामुळे दुसऱ्या स्त्रीचे (सवतीचे) वर्चस्व सहन होत नाही; १८६. नवीन स्त्रीच्या आवडीच्या भरात कामासक्त पुरुष आपल्या स्वतःच्या बायकोला विसरतो आणि मग वेडा होऊन (तिची) योग्यता न पाहता तिच्या नादी लागतो; १८७. किंवा, तपोबलाने ऋद्धि (ऐश्वर्य) प्राप्त झाली असता (वैराग्यशाली पुरुषाची) बुद्धि भ्रम पावते आणि मग त्याला वैराग्यसिद्धीची आठवणहि रहात नाही. १८८. त्याप्रमाणे अर्जुनाची त्या वेळी स्थिति झाली. त्याची असलेली वीरवृत्ति (पराक्रम) गेली. कारण त्याने (आपले) अंतःकरण करुणेला वाहिले. १८९. पहा, मांत्रिक चांचरला (मंत्रोच्चारात चुकला) असता, जशी त्याला बाधा होते, तसा तो धनुर्धारी अर्जुन मोठ्या मोहाने व्यापला गेला. १९०. म्हणून त्याच्या अंगी असलेले धैर्य खचले आणि त्याचे हृदय करुणेने पाझरले. ज्याप्रमाणे चंद्रकिरणांचे शिंपण (वर्षाव) झाल्याने चंद्रकांतमणि पाझरू लागतो, १९१. त्याप्रमाणे पार्थ महाकरुणेने मोहून गेला आणि मग खेदयुक्त होऊन कृष्णाबरोबर बोलू लागला. १९२.

(अर्जुन म्हणाला), हे कृष्णा, युद्ध करण्याकरिता एकत्र जमलेल्या या स्वजनांना पाहून, २८. माझी गात्रे शिथिल होत आहेत आणि तोंड कोरडे पडत आहे, माझ्या शरीराला कंप सुटला आहे आणि (शरीरावर) रोमांच उभे राहिले आहेत. २९. हातातून गांडीव धनुष्य गळून पडत आहे. शरीराच्या त्वचेचा दाह होत आहे. मी उभा राहण्याला समर्थ नाही. माझे मन जणू काय भ्रमण पावत आहे. ३०.

तो म्हणाला, देवा, ऐका. मी हा सर्व जमाव पाहिला; तो येथे तर सर्व आप्त संबंधीच दिसतात. १९३. हे सर्व लढाईला अतिशय उत्सुक झाले आहेत, हे खरे पण ते (यांच्याशी

समस्त । पण आपणपेयां उचित । केवी होय ॥ १४ ॥ येणें नांवेचि नेणो कायी । मज आपणपें सर्वथा नाहीं । मन बुद्धी ठायीं । स्थिर नोहे ॥ ९५ ॥ देखें देह कांपत । तोंड असे कोरडे होत । विकळता उपजत । गात्रांसी ॥ ९६ ॥ सर्वांगा कांटाळा आला । अति संतापु उपनला । तेथ बेंबळ हातु गेला । गांडिवाचा ॥ ९७ ॥ तें न धरतचि निष्टलें । परि नेणोंचि हातोनि पडिलें । ऐसें हृदय असे व्यापिलें । मोहें येणें ॥ ९८ ॥ जें वज्रापासोनि कठिण । दुर्धर अतिदारुण । तयाहून असाधारण । हें स्नेह नवल ॥ ९९ ॥ जेणें संग्रामी हरु जिंतिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । तो अर्जुन मोहें कवळिला । क्षणामाजीं ॥ २०० ॥ जैसा भ्रमर भेदी कोडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें । परि कळिकेमाजीं सांपडे । कोंवळिये ॥ १ ॥ तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परी तें कमळदळ चिरुं नेणे । तैसें कठीण कोंवळेंपणें । स्नेह देखा ॥ २ ॥ हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाहि नयेचि आया । म्हणऊनि भुलविला ऐके राया । संजयो म्हणे ॥ ३ ॥ अवधारीं मग तो अर्जुनु । देखोनि सकळ स्वजनु । विसरला अभिमानु । संग्रामींचा ॥ ४ ॥ कैसी नेणों सदयता । उपनली तेथें चित्ता । मग म्हणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥ ५ ॥ माझें अतिशय मन व्याकुळ । होतसे वाचा बरळ । जे वधावे हे सकळ । येणें नांवे ॥ ६ ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

या कौरवां जरी वधावें । तरी युधिष्ठिरादिक कां न वधावें । हे येरयेर आघवे । गोत्रज आमुचे ॥ ७ ॥ म्हणोनि जळो हें झुंज । प्रत्यया नये मज । एणें काय काज । महापापें ॥ ८ ॥ देवा बहुतीं परीं पाहतां । एथ वोखटें होईल झुंजतां । वर कांहीं चुकवितां । लाभु आथी ॥ ९ ॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

तया विजयवृत्ती कांहीं । मज सर्वथा काज नाहीं । एथ राज्य तरी कायी । हें पाहुनियां ॥ २१० ॥ यां सकळांतें वधावें । मग जे भोग भोगावे । ते जळोत आघवे । पार्थु म्हणे ॥ ११ ॥ तेणें सुखेंविण होईल । तें भलतेही साहिजेल । वरी जीवितही वेंचिजेल । याचिलागीं ॥ १२ ॥ परी यांसी घातु कीजे । मग आपण राज्य भोगिजे । हें स्वप्नींही मन माझें । करूं न शके ॥ १३ ॥ तरी आम्हीं कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें । जें वडिलां यां चिंतावें ।

लढणे) आपल्याला कसे योग्य होईल ? १९४. या (नातलगांशी युद्ध करावयाच्या) विचारानेच मला कसेसेच होते. माझे मलाच मुळी भान नाहीसे झाले आहे. माझे मन व बुद्धि ही ठिकाणावर नाहीत. १९५. पहा, माझा देह कांपत आहे, तोंडाला कोरड पडली आहे आणि सगळ्या गात्रांना शिथिलता आली आहे. १९६. सर्वांगावर काटा उभा राहिला आहे माझ्या मनाला अतिशय यातना होत आहेत आणि गांडीव धनुष्य धरावयाचा हात लुळा होऊन गेला आहे. १९७. ते धरले न जाता निसटले, परंतु हातातून केव्हां पडून गेले, याची मला दादच नाही. या मोहाने माझे हृदय असे घेरले आहे. १९८. हे (अर्जुनाचे अंतःकरण) वज्राहून कठीण, दुसऱ्यास दाद न देणारे, अति खंबीर आहे; पण या करुणेची कडी त्याच्याहि वर आहे ! मोठी आश्चर्याची गोष्ट अशी की, १९९. ज्याने युद्धात शंकरास हार खाण्यास लाविले व निवातकवच नांवाच्या राक्षसांचा ठावठिकाणा नाहीसा केला, त्या अर्जुनाला एका क्षणात मोहाने घेरले. २००. भुंगा हा ज्याप्रमाणे वाटेल त्या प्रकारचे कोरडे लाकूड सहज लीलेने पोखरून टाकतो, परंतु कोवळ्या कळीमध्येच अडकून पडतो; २०१. तेथे तो प्राणासहि मुकेल, पण त्या कमळाच्या पाकळ्या चिरण्याचा विचार त्याच्या मनास शिवतहि नाही त्याप्रमाणे पहा, हा स्नेह जात्या कोवळा खरा, पण महा कठीण २०२. संजय म्हणाला, राजा, ऐक. हा स्नेह म्हणजे परमात्म्याची माया आहे. ही ब्रह्मदेवालाहि आकळत नाही, म्हणून त्याने अर्जुनाला भुरळ पाडली. २०३. राजा, ऐक. मग तो अर्जुन (युद्धाला आलेले) सर्व आपलेच लोक आहेत असे पाहून, लढाईचा अभिमान (ईर्षा) विसरून गेला. २०४. तेथे त्याच्या चित्तात सदयता कोठून उत्पन्न झाली कोण जाणे ! मग तो म्हणाला, कृष्णा, आपण आता येथे राहू नये, हे बरे. २०५. ह्या सर्वांना मारावयाचे हे मनात येताच त्याने माझे मन अतिशय व्याकूळ होते आणि तोंड हवे ते बरळू लागते. २०६.

हे केशवा, मला विपरीत लक्षणे दिसत आहेत आणि युद्धामध्ये स्वजनांना मारिले असता कोणतेहि श्रेय (प्राप्त होईल असे) मला दिसत नाही. ३१.

या कौरवांचा वध करणे जर योग्य आहे तर धर्मराजादिकांचा वध करण्याला काय हरकत आहे ? कारण की, हे सर्व आम्ही एकमेकांचे नातलगच आहोत. २०७. याकरिता आग लागो या युद्धाला ! मला हे पसंत नाही. या महापापाची आम्हास काय गरज आहे ? २०८. देवा, अनेक दृष्टींनी विचार केला असता (असे वाटते की,) या वेळी युद्ध केले तर (त्याचा परिणाम) वाईट होईल; पण ते जर टाळले तर कांही लाभ (कल्याण) होईल. २०९

कृष्णा, मला विजयाची इच्छा नाही, राज्याची नाही व सुखाचीहि नाही. हे गोविंदा, आम्हाला राज्य मिळून काय उपयोग ? सुखोपभोग मिळून तरी काय उपयोग ? अथवा आम्हाला जगून तरी काय उपयोग ? ३२. ज्यांच्याकरिता आम्हाला राज्याची, भोगांची अथवा सुखांची इच्छा असावयाची, ते हे या युद्धामध्ये स्वतःचे प्राण आणि धन यांचा त्याग करून उभे आहेत. ३३.

त्या विजयाच्या इच्छेशी मला काहीच कर्तव्य नाही; अशा रीतीने मिळविलेले राज्य तरी आपल्याला काय करावयाचे ? २१०. अर्जुन म्हणाला, या सर्वांना मारून जे भोग भोगावयाचे त्या सगळ्यांना आग लागो ! २११. त्या भोगापासून मिळणाऱ्या सुखाच्या अभावी जो प्रसंग येऊन पडेल, तो वाटेल तसा बिकट असला तरीहि सहन करून घेता येईल. इतकेच काय ? यांच्याकरिता आमचे प्राण खर्ची पडले तरी चालेल; २१२. पण यांचे प्राण घ्यावे आणि मग आपण राज्य भोगावे ही गोष्ट माझे मन स्वप्नात देखील करू शकणार नाही. २१३. जर या वडील माणसांचे अहित मनाने चिंतावयाचे, तर आम्ही जन्माला येऊन तरी उपयोग काय व आम्ही जगावे

विरुद्ध मनें ॥ १४ ॥ पुत्रातें इप्सी कुळ । तयाचें कायि हेंचि फळ । जे निर्दाळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥ १५ ॥ हें मनींचि केविं धरिजे । आपण वज्राचेयां बोलिजे । वरी घडे तरी कीजे । भलें एयां ॥ १६ ॥ आम्हीं जें जें जोडावें । तें समस्तीं इहीं भोगावें । हें जीवितही उपकारावें । काजीं यांचां ॥ १७ ॥ आम्ही दिगंतीचे भूपाळ । विभांडूनि सकळ । मग संतोषविजे कुळ । आपुलें जें ॥ १८ ॥ तेचि हे समस्त । परी कैसें कर्म विपरीत । जे जाहले असती उद्यत । झुंजावया ॥ १९ ॥ अंतौरियां कुमरें । सांडोनियां भांडारें । शस्त्राग्रीं जिव्हारें । आरोपुनी ॥ २२० ॥ ऐसियांतें कैसेनि मारूं । कवणावरी शस्त्र धरूं । निज हृदया करूं । घातु केवीं ॥ २१ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥

हे नेणसी तूं कवण । परी पैल भीष्म द्रोण । जयांचे उपकार असाधारण । आम्हां बहुत ॥ २२ ॥ एथ शालक सासरे मातुळ । आणि बंधु कीं हे सकळ । पुत्र नातू केवळ । इष्टही असती ॥ २३ ॥ अवधारीं अति जवळिकेचे । हे सकळही सोयरे आमुचे । म्हणोनि दोष आथि वाचे । बोलतांचि ॥ २४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

हे वरी भलतें करितु । आतांचि एथें मारितु । परि आपण मनें घातु । न चिंतावा ॥ २५ ॥ त्रैलोक्यींचें अनकळित । जरी राज्य होईल एथ । तरी हें अनुचित । नाचरें मी ॥ २६ ॥ जरी आजि एथ ऐसें कीजे । तरी कवणाचां मनीं उरिजे । सांगें मुख केवीं पाहिजे । तुझें कृष्णा ॥ २७ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

जरी वधु करूनि गोत्रजांचा । तरी वसौटा होऊनि दोषांचा । मज जोडलासि तूं हातींचा । दूरी होसी ॥ २८ ॥ कुळहरणीं पातकें । तियें आंगीं जडती अशेखें । तये वेळीं तूं कवणें कें । देखावासी ॥ २९ ॥ जैसा उद्यानामाजीं अनळु । संचरला देखोनि प्रबळु । मग क्षणभरी कोकिळु । स्थिर नोहे ॥ २३० ॥ सकर्दम सरोवरु । अवलोकूनि चकोरु । न सेवितु अव्हेरु । करूनि निघे ॥ ३१ ॥ तयापरी तूं देवा । मज झकों न येसी मावा । जरी पुण्याचा वोलावा । नाशिजैल ॥ ३२ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

तरी कोणासाठी ! २१४. कुळातील लोक पुत्राची इच्छा करितात, त्यांचे काय हेच फल की, त्याने आपल्या आप्तेष्टांचा केवळ वधच करावा ? २१५. असे आपण मनात तरी कसे आणावे ? वज्रासारखे कठोर शब्द आपण कसे उच्चारावे ? उलटपक्षी, झाल्यास आपण त्यांचे हितच करावे. २१६. आम्ही जे जे मिळवावे, ते ते या सर्वांनी (वास्तविक) भोगण्यासाठी आहे. यांच्या कामाकरिता आम्ही आपले प्राणहि खर्चावयाचे आहेत. २१७. आम्ही देशोदेशींचे सर्व राजे युद्धात जिंकून जे आपले कुळ संतोषवावे, २१८. तेच हे आमचे सर्व कुळ; पण कर्म कसे विपरीत आहे पहा ! हे सर्व आपसात लढावयास तयार झाले आहेत ! २१९. बायका, मुले आपले खजिने, ही सर्व सोडून व तलवारीच्या धारेवर आपले प्राण ठेवून जे लढाईस तयार झाले आहेत, २२०. अशांना मी मारू तरी कसा ? मी कोणावर शस्त्र धरू ? (हे कौरव म्हणजे आम्हीच, तेव्हा यांना मारणे म्हणजे आपलाच घात करणे होय. या दृष्टीने अर्जुन म्हणतो) मी आपल्या काळजाचा घात कसा करू ? २२१.

माझे गुरु, माझे पितृतुल्य स्वजन, पुत्र, त्याचप्रमाणे आजे, मामे, सासरे, नातू तसेच मेहुणे आणि संबंधी लोक (येथे दिसत आहेत). ३४.

हे कोण आहेत, तू जाणत नाहीस काय ? ज्यांचे आमच्यावर असामान्य उपकार आहेत, असे भीष्म व द्रोण, ते पलीकडे आहेत पहा. २२२. येथे मेहुणे, सासरे, मामे आणि हे इतर सर्व बंधु, पुत्र, नातू आणि केवळ इष्टहि आहेत. २२३. ऐक, अतिशय जवळचे असे हे आमचे सर्व सोयरे आहेत आणि म्हणूनच (यांना मारावे असे) वाणीने नुसते बोलणे, हे सुद्धा पाप आहे. २२४.

हे मधुसूदना, मी, मला ठार मारणाऱ्या यांना देखील, त्रैलोक्याचे राज्य मिळाले तरीहि, ठार मारण्याची इच्छा करीत नाही. मग पृथ्वीच्या राज्याची कथा काय ? ३५.

उलटपक्षी, हे वाटेल ते करोत, आताच पाहिजे तर आम्हास येथे मारोत; पण आम्ही यांच्या घाताची गोष्ट मनात आणणे बरे नाही. २२५. त्रैलोक्याचे समग्र राज्य जरी येथे मिळणार असले तरी हे अयोग्य काम मी करणार नाही. २२६. जर आज आम्ही येथे असे केले, तर मग आमच्याविषयी कोणाच्या मनात आदर राहील ? आणि मग कृष्णा, सांग, तुझे मुख कसचे दिसणार ? (म्हणजे तू आम्हाला अंतरशील). २२७.

हे जनार्दना, धृतराष्ट्राच्या पुत्रांना मारून आमचे काय प्रिय होणार ? या आततायींना मारले असता, आम्हाला (कुलनाशाचे) पाप मात्र लागेल. ३६.

जर मी गोत्रजांचा वध केला, तर सर्व दोषांचे मी वसतिस्थान होईन आणि मग ज्या तुझी जोड मला लाभली आहे, तो तू माझ्या हातचा जाशील. २२८. कुळाच्या घाताने घडणारी सर्व पातके, जेव्हां अंगी जडतील तेव्हां तुला कोणी कोठे पहावे ? २२९. ज्याप्रमाणे बगीचाला भयंकर आग लागलेली पाहून कोकीळ तेथे क्षणभरहि थांबत नाही; २३०. चिखलाने भरलेले सरोवर पाहून चकोर त्यात न राहता त्याचा त्याग करून तेथून निघून जातो; २३१. त्याप्रमाणे हे देवा, जर (माझ्या ठिकाणचा) पुण्याचा ओलावा नाहीसा झाला, तर तू आपल्या मायेने मला चकवून माझ्याकडे येणार नाहीस. २३२.

म्हणून आमचे बांधव जे कौरव, त्यांना मारणे आम्हाला योग्य नाही. कारण, हे माधवा, स्वजनांना ठार मारून आम्ही कसे बरे सुखी होऊ ? ३७.

म्हणोनि मी हें न करीं। इये संग्रामीं शस्त्र न धरीं। हें किडाळ बहुतीं परी। दिसतसे ॥ ३३ ॥ तुजसीं अंतराय होईल। मग सांगें आमचें काय उरेल। तेणें दुःखें हियें फुटेल। तुजवीण कृष्णा ॥ ३४ ॥ म्हणवूनि कौरव हे वधिजती। मग आम्ही भोग भोगिजती। हे असो मात अघडती। अर्जुन म्हणे ॥ ३५ ॥

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः। कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्। कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

हें अभिमानमदें भुलले। जरी पां संग्रामा आले। तऱ्हीं आम्हीं हित आपुलें। जाणावें लागे ॥ ३६ ॥ हें ऐसें कैसें करावें। जे आपुले आपण मारावे। जाणत जाणतांचि सेवावें। काळकूट ॥ ३७ ॥ हां जी मार्गीं चालतां। पुढां सिंह जाहला अवचितां। तो तंव चुकवितां। लाभु आथी ॥ ३८ ॥ असता प्रकाशु सांडावा। मग अंधकूप आश्रावा। तरी तेथ कवणु देवा। लाभु सांगे ॥ ३९ ॥ का समोर अग्नि देखोनी। जरी न वचिजे वोसंडोनी। तरी क्षणा एका कवळूनि। जाळूं सके ॥ २४० ॥ तैसे दोष हे मूर्त। अंगीं वाजों असती पहात। हें जाणतांही केवीं एथ। प्रवर्तावें ॥ ४१ ॥ ऐसें पार्थ तिये अवसरीं। म्हणे देवा अवधारीं। या कल्मषाची थोरी। सांगेन तुज ॥ ४२ ॥

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः। धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

जैसें काष्ठें काष्ठ मथिजे। तेथ वन्हि एक उपजे। तेणें काष्ठजात जाळिजें। प्रज्वळलेनि ॥ ४३ ॥ तैसा गोत्रींची परस्परें। जरी वधु घडे मत्सरें। तरी तेणें महादोषें घोरें। कुळचि नाशे ॥ ४४ ॥ म्हणवूनि येणें पापें। वंशजधर्मु लोपे। मग अधर्मुचि आरोपे। कुळामाजीं ॥ ४५ ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः। स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

एथ सारासार विचारावें। कवणें काय आचरावें। आणि विधिनिषेध आघवे। पारुषती ॥ ४६ ॥ असता दीपु दवडिजे। मग अंधकारीं राहाटिजे। तरी उजूचि का आडळिजे। जयापरी ॥ ४७ ॥ तैसा कुळीं कुळक्षयो होय। तये वेळीं तो आद्यधर्मु जाय। मग आन कांहीं आहे। पापावांचुनी ॥ ४८ ॥ जैं यमनियम ठाकती। तेथ इंद्रियें सैरा विचरती। म्हणऊनि व्यभिचार घडती। कुळस्त्रियांसी ॥ ४९ ॥ उत्तम अधमीं संचरतीं। ऐसे वर्णावर्ण मिसळती। तेथ समूळ उपडती। जातिधर्म ॥ २५० ॥ जैसी चोहटाचिये बळी। पाविजे सैरा काउळीं। तैसीं महापापें कुळीं। प्रवेशती ॥ ५१ ॥

म्हणून मी हे करणार नाही, या लढाईमध्ये हत्यार धरणार नाही. कारण, हे युद्ध अनेक प्रकारांनी निंद्य दिसत आहे. २३३. तुझ्याशी ताटातूट होईल, तर मग सांग, आमचे काय राहिले ? हे कृष्णा, तुझ्यावाचून त्या दुःखाने आमचे हृदय दुभंग होईल. २३४. एवढ्याकरिता कौरव मारले जावेत आणि आम्ही भोग भोगावेत, हे राहू दे; ही गोष्ट घडणे अशक्य आहे, असे अर्जुन म्हणाला. २३५.

लोभाच्या योगाने अंतःकरण भ्रष्ट झालेल्या यांना (कौरवांना) कुलक्षय केल्याने होणाऱ्या दोष आणि मित्रद्रोहाचे पातक जरी दिसत नाही, ३८. तरी कुलक्षय केल्याने होणारा दोष ढळढळीत दिसत असतांना आम्हाला देखील, हे जनार्दना, या पापापासून परावृत्त होण्याची जाणीव कां असू नये ! ३९.

हे कौरव अभिमानाच्या मदाने बहकून जाऊन जरी लढण्याकरिता आले आहेत, तरी पण आम्ही आपले हित (कशात) आहे, हे पाहिले पाहिजे. २३६. आपलेच आप्तसंबंधी आपण मारावे हे असे (भलतेच) कसे करावे ? जाणून-बुजून कालकूट कसे घ्यावे ? २३७. अहो महाराज, रस्त्याने चालले असता अकस्मात् सिंह आडवा आला, तर त्याला चुकवून जाण्यातच हित आहे. २३८. असलेला उजेड टाकून अंधःकूपाचा आश्रय केला, तर देवा, त्यात काय लाभ आहे सांग बरे ? २३९. किंवा, समोर अग्नि पाहून त्याला चुकवून जर आपण पलीकडे गेलो नाही, तर तो एका क्षणात आपणास घेरून जाळून टाकील. २४०. त्याचप्रमाणे हे मूर्तिमंत दोष (आमच्या) अंगावर आदळू पाहत आहेत; हे समजत असताहि, या कामी कसे प्रवृत्त व्हावे ? २४१ त्या वेळी असे बोलून पार्थ म्हणाला, देवा, ऐक. मी तुला या पापाचा भयंकरपणा सांगतो. २४२.

कुलक्षय झाला असता सनातन असे कुलधर्म नाश पावतात आणि धर्माचा नाश झाला असता, अधर्म सर्व कुल व्यापून टाकतो. ४०.

ज्याप्रमाणे लाकडाने लाकूड घासले असता तेथे एक अग्नि उत्पन्न होतो आणि तो भडकला म्हणजे सर्व लाकडांना जाळून टाकतो; २४३. त्याप्रमाणे कुळामध्ये मत्सराने एकमेकांनी जर ऐकमेकांचा वध केला तर त्या भयंकर महादोषाने कुळच नाशाला पावते. २४४. म्हणून या पापाने वंशपरंपरागत आलेल्या (कुळ-) धर्माचा लोप होतो आणि मग कुळामध्ये अधर्मच माजतो. २४५.

अधर्माने कुळ व्यापल्याने, हे कृष्णा, कुलस्त्रिया बिघडतात. हे वार्ष्णेया, स्त्रिया बिघडल्याने वर्णसंकर होतो. ४१.

तेथे सारासार विचार, कोणी कशाचे आचरण करावे व कर्तव्य काय, अकर्तव्य काय, या सगळ्या गोष्टी लोप पावतात. २४६. जवळ असलेला दिवा मालवून मग अंधारात वावरू लागले, तर चांगल्या जागीहि ज्याप्रमाणे अडखळण्याचा प्रसंग येतो; २४७. त्याप्रमाणे ज्यावेळी कुलक्षय होतो त्यावेळी कुळात पहिल्यापासून चालत असलेल्या धर्माचा लोप होतो. मग तेथे पापावाचून दुसरे काय असणार ? २४८. ज्या वेळी इंद्रिये व मन याचा निग्रह थांबतो, त्या वेळी इंद्रिये स्वैर सुटतात. म्हणून कुलीन स्त्रियांकडून व्यभिचार घडतो. २४९. उच्च वर्णाच्या स्त्रियांचा नीच वर्णाच्या लोकांत संचार होतो. अशा रीतीने वर्णसंकर होतो व त्यामुळे जातिधर्म मुळापासून उखडले जातात. २५०. ज्याप्रमाणे चव्हाट्यावर ठेवलेल्या बळीवर चारी बाजूंनी कावळे येऊन पडतात, त्याप्रमाणे महापापे (अशा) कुळांत शिरतात. २५१.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

मग कुळा तया अशेखा । आणि कुळघातकां । येरयेरां नरका । जाणें आथी ॥ ५२ ॥ देखें वंशवृद्धि समस्त । यापरी होय पतित । मग वोवांडिती स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ॥ ५३ ॥ जेथ नित्यादि क्रिया ठाके । आणि नैमित्तिक कर्म पारुखे । तेथ कवणा तिळोदकें । कवण अर्पी ॥ ५४ ॥ तरी पितर काय करिती । कैसेनि स्वर्गीं वसती । म्हणोनि तेही येती । कुळापासीं ॥ ५५ ॥ जैसा नखाग्रीं व्याळु लागे । तो शिखांत व्यापी वेगें । तेवीं आब्रह्म कुळ आघवें । आप्लविजे ॥ ५६ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

देवा अवधारीं आणीक एक । एथ घडे महापातक । जे संगदोषें हा लौकिक । भ्रंशु पावे ॥ ५७ ॥ जैसा घरीं आपुलां । वानिवसें वन्ही लागला । तो आणिकांहीं प्रज्वळिला । जाळूनि घाली ॥ ५८ ॥ तैसिया तया कुळसंगती । जे जे लोक वर्तती । तेही बाधु पावती । निमित्तें येणें ॥ ५९ ॥ तैसें नाना दोषें सकळ । अर्जुन म्हणे तें कुळ । मग महाघोर केवळ । निरय भोगी ॥ २६० ॥ पडिलिया तिये ठायीं । मग कल्पांतींही उगंडु नाहीं । येसणें पतन कुळक्षयीं । अर्जुन म्हणे ॥ ६१ ॥ देवा हें विविध कानीं ऐकिजे । परी अझुनिवरी त्रासु नुपजे । हृदय वज्राचें हें काय कीजे । अवधारीं पां ॥ ६२ ॥ अपेक्षिजे राज्यसुख । जयालागीं तें तंव क्षणिक । ऐसें जाणतांही दोख । अव्हेरूं ना ॥ ६३ ॥ जे हे वडिल सकळ आपुले । वधावया दिठी सूदले । सांग पां काय थेकुलें । घडलें आम्हां ॥ ६४ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आतां यावरी जें जियावें । तयापासूनि हें बरवें । जे शस्त्रें सांडूनि साहावे । बाण यांचे ॥ ६५ ॥ तयावरी होय जितुकें । तें मरणही वरी निकें । परी येणें कल्मषें । चाड नाहीं ॥ ६६ ॥ ऐसें देखून सकळ । अर्जुनें आपुलें कुळ । मग म्हणे राज्य तें केवळ । निरयभोगु ॥ ६७ ॥

संकर झाला म्हणजे तो सर्व कुळाला आणि कुळघातक्यांना हटकून नरकाला नेतो. कारण, पिंडदान आणि तर्पणादि क्रिया लुप्त झालेल्यांचे पितर पतन पावतात. ४२.

मग त्या संपूर्ण कुळाला आणि कुळघातकांना या दोघांनाहि नरकाला जावे लागते. २५२. पहा, याप्रमाणे वंशात वाढलेली सर्व प्रजा अधोगतीला जाते आणि मग त्यांचे स्वर्गातील पूर्वज फिरून परत येतात. २५३. ज्या वेळी रोज करावयाची धार्मिक कृत्ये बंद पडतात आणि प्रसंगविशेषी करावयाची लोपतात, त्या वेळी कोण कोणाला तिलोदक देणार ? २५४. असे झाल्यावर पितर काय करणार ? स्वर्गात कसे राहणार ? म्हणून ते देखील आपल्या (भ्रष्ट) कुळापाशी (नरकात) येतात. २५५. ज्याप्रमाणे नखाच्या टोकाला साप चावला, म्हणजे त्याचे विष शेंडीपर्यंत हा हा म्हणता पसरते, त्याप्रमाणे थेट ब्रह्मदेवापासूनचे पुढील सर्व कुळ (अशा पातकाने) बुडून जाते. २५६.

कुलक्षय करणाऱ्यांच्या या वर्णसंकर करणाऱ्या दोषांनी शाश्वत अशा जातिधर्माचा आणि कुलधर्माचा नाश होतो. ४३. हे जनार्दना, ज्या मनुष्यांचे कुलधर्म नष्ट झाले आहेत, त्यांचा निश्चयेकरून नरकामध्ये वास होतो, असे आम्ही ऐकले आहे. ४४. अहो, ज्या अर्थी आम्ही राज्यसुखाच्या लोभाने, स्वजनांना ठार मारण्यास उद्युक्त झालो आहोत (त्या अर्थी खरोखर) मोठे थोरले पाप करण्याला (आम्ही) तयार झालो आहोत. ४५.

देवा, ऐक. येथे आणखी एक महापातक घडते. ते हे की, त्या पतितांच्या संसर्गदोषाने इतर लोकांचे आचारविचार भ्रष्ट होतात. २५७. ज्याप्रमाणे आपल्या घराला अकस्मात् अग्नि लागला म्हणजे तो भडकलेला अग्नि दुसऱ्या घरांनाहि जाळून टाकतो; २५८. त्याप्रमाणे त्या कुळाच्या संसर्गाने जे जे लोक वागतात, ते ते ह्या संसर्गरूपकारणाने दूषित होतात. २५९. अर्जुन म्हणतो, त्याप्रमाणे अनेक दोषांमुळे मग त्या सर्व कुळाला भयंकर नरक भोगावा लागतो. २६०. त्या ठिकाणी पडल्यावर कल्पांतीदेखील त्याची सुटका होत नाही, कुलक्षयामुळे एवढी अधोगती होते, असे अर्जुन (पुढे) म्हणाला. २६१. देवा, ही नानाप्रकारची बोलणी कानाने ऐकतोस पण अजूनपर्यंत तुला शिसारी येत नाही. ऐक, तू आपले हृदय वज्रासारखे कठोर केलेस काय ? २६२. ज्या शरीराकरिता राज्यसुखाची इच्छा करावयाची, ते शरीर तर क्षणभंगुर आहे, असे कळत असताहि, अशा ह्या घडणाऱ्या महापातकांचा त्याग करू नये काय ? २६३. हे जे सर्व आपले वाडवडील जमले आहेत, त्यांस मारून टाकावे अशा बुद्धीने त्यांच्याकडे पाहिले, ही काय लहानसहान गोष्ट (पाप) आमच्या हातून घडली ? तूच सांग. २६४.

जर हातात शस्त्रे धारण करणारे कौरव प्रतिकार न करणाऱ्या आणि निःशस्त्र अशा मला, रणामध्ये ठार मारतील, तर माझे अधिक कल्याण होईल. ४६.

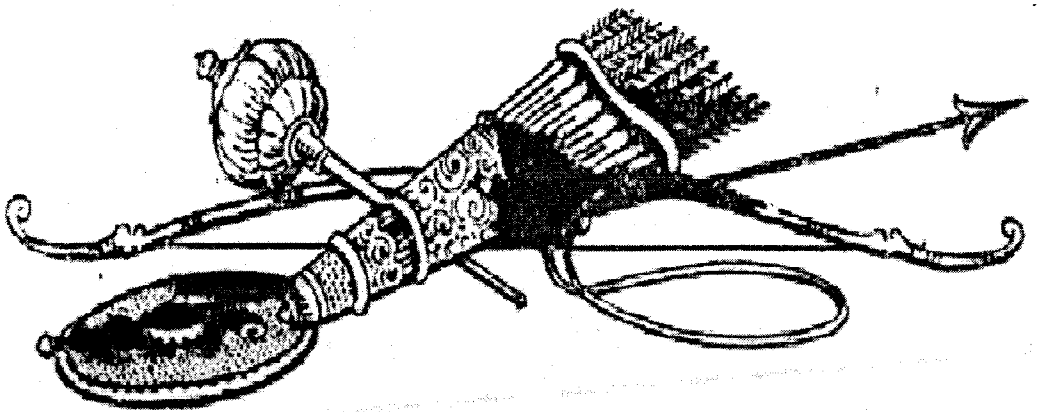
आता इतक्यावरहि जगण्यापेक्षा आपण शस्त्रे टाकून देऊन यांचे बाण सहन करावे हे चांगले. २६५. असे केल्याने जितके दुःख भोगावे लागेल (तितके सहन करावे इतकेच काय; पण अशा करण्याने) मृत्युहि जरी प्राप्त झाला, तथापि तो अधिक चांगला, परंतु असे पातक करण्याची आपणास इच्छा नाही. २६६. याप्रमाणे अर्जुनाने आपले सर्व कुळ पाहून म्हटले की, (यांचा नाश करून मिळविलेले) राज्य म्हणजे केवळ नरकभोग आहे. २६७.

संजय उवाच :

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

ऐसें तिये अवसरीं । अर्जुन बोलिला समरीं । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥ ६८ ॥ मग अत्यंत उद्वेगला । न धरत गहिंवरु आला । तेथ उडी घातली खालां । रथौनियां ॥ ६९ ॥ जैसा राजकुमरु पदच्युतु । सर्वथा होय उपहतु । कां रवि राहुग्रस्तु । प्रभाहीनु ॥ २७० ॥ नातरी महासिद्धिसंभ्रमें । जिंतला तापसु भ्रमें । मग आकळूनि कामें । दीनु कीजे ॥ ७१ ॥ तैसा तो धनुर्धरु । अत्यंत दुःखें जर्जरु । दिसे जेथ रहंवरु । त्यजिला तेणें ॥ ७२ ॥ मग धनुष्य बाण सांडिले । न धरत अश्रुपात आले । ऐसें ऐकें राया तेथें वर्तलें । संजयो म्हणे ॥ ७३ ॥ आतां यावरी तो वैकुंठनाथु । देखोनि सखेद पार्थु । कवणेपरी परमार्थु । निरूपील ॥ ७४ ॥ ते सविस्तर पुढारी कथा । अति सकौतुक ऐकतां । ज्ञानदेव म्हणे आतां । निवृत्तिदासु ॥ २७५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
(श्लोक ४७, ओव्या २७५)
॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

संजय म्हणाला, रणामध्ये याप्रमाणे बोलून धनुष्य आणि बाण टाकून शोकाने ज्याचे चित्त व्यापिले आहे असा अर्जुन (रथाखाली उडी टाकून) रथाच्या मागच्या भागाजवळ बसला. ४७.

संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, ऐक. असे त्या वेळी अर्जुन समरांगणावर बोलला. २६८. मग अर्जुन अत्यंत खिन्न झाला व त्याला अनिवार गहिंवर आला; मग त्याने रथावरून खाली उडी घातली. २६९. ज्याप्रमाणे अधिकारावरून दूर झालेला राजपुत्र सर्व प्रकारांनी निस्तेज होतो; किंवा जसा राहूने ग्रासलेला सूर्य तेजरहित होतो, २७०. अथवा, महासिद्धींच्या मोहाने पछाडलेला तपस्वी भुलतो आणि मग कामनेच्या तडाक्यात सापडून दीन होतो; २७१. त्याप्रमाणे त्याने जेव्हां रथाचा त्याग केला तेव्हां तो अर्जुन दुःखाने फार पीडलेला दिसला. २७२. मग धनुष्यबाण त्याने टाकून दिले व त्याला रडू आवरेना. संजय म्हणाला, राजा, ऐक. तेथे अशी गोष्ट घडली. २७३. आता यावर तो वैकुंठपति कृष्ण अर्जुनाला खिन्न झालेला पाहून कोणत्या प्रकारे परमार्थाचा उपदेश करील, २७४. ती आता पुढे येणारी सविस्तर कथा ऐकावयास फार कौतुककारक आहे, असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. २७५.

